

СУЧАСНІСТЬ

В. Олександрів: Нові поезії — С. Домазар: Замок над Водаем — В. Шекспір: Гамлет — Є. Врецьона: Советологія і советологи — О. Горбач: На V Міжнароднім конгресі славистів у Софії — А. Жук: На відкритті пам'ятника І. Когляревському — Л. Винар: Князь Дмитро Вишневецький — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки — Лист до редакції — Зміст журналу «Сучасність» за 1963 рік

12 (36)

ГРУДЕНЬ 1963

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

12 (36)

ГРУДЕНЬ 1963

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Синім дзвоном гойдається вітру налив
на дзеркальні дороги, як пращі,

призивні.

Дуги брів, наче пера старих чаклунів,
підписали жагу незбагнених мелодій.

І топази горять лиховісним вогнем,
де зіниці, як море, житкі, переливні.
Теплі лінії рук на гірляндах кущів —
і симфонія рвійна під вітром осіннім.

ТВОЯ ТІНЬ

Біла тінь у квадраті дверей
і рука, як на вітрі гілка.

Але ти —

в чорноті долин,

і нікого нема,

нікого.

Прохрипів на околиці день —
і навколо тепер —

порожність.

Тільки свердла спізнілих сирен
пропікають

вечірню змору.

Твоя тінь на рудім паркеті —
приреченість минулих весен.
— і спадає драглистий вечір

на дахи,

на розлогі плющі.

ПОВІНЬ

... голосять хмари,

опустивши в жалобі коси.

Опадає на землю полуда сліз.

І чийсь невидимі руки

(безперервно, невтомно)

вимивають зелену кладку.

* *
*

Пробіжусь по каложках — і коником
шкереберть за драглистий обрій.
Хай земля гураганить месу —
у жнива,
 де кульбабиться цвіт
на погаслих, на жовтих вежах.

Чорні бризки, як очі повій,
як криниці, забуті в хащах.
Як від сонця руді прапори,
що вернулися
 з дальніх плавань.

*
*

Нерозумним не треба химер,
не вясною, де ясне сонце —
набери у валізку хмар
і мандруй,
 і ман-
 друй —
 зухвалий.

Підіймись по канатах сонця
в сині прірви,
 в безодній гук.
І свищи на стару плянету
ярим свистом
 розлук.

VII

Був тихий весняний вечір, якась година чи коло того після заходу сонця. Повітря було напоєне збудливими пахощами свіжої землі, молоді трави і перших липких листочків на тополях уздовж нерівних хідників Переяславської вулиці. Місяць іще не показався на небі, і темрява здавалася оксамитною на вулицях нашого міста, освітлених тільки слабким відсвітом далеких зір. Я провів додому дівчину.

Переяславська — була головна вулиця міста, і на ній ми щовечора «полірували хідники», як жартовливо казали ми самі, підшвами своїх черевиків. Війни, революції, соціальні перевороти не мали ніякого значення. То була наша данина матері природі, яка велить хлопцям і дівчатам у «надцять» років шукати протилежної статі. Ми просто собі прогулювалися неспіхом з кінця в кінець вулиці невеликими гуртами, — дівчата попереду, посплітавшись за руки, а хлопці позаду, кожен окремо, з своїми першими, забороненими цигарками в губах, обмінюючись словами й поглядами, хлопці — намагаючись бути дотепними, дівчата — швидко на гостре слово відсічі й щохвилини готові вибухати сміхом.

Найприємніша частина цього заняття розпочиналася в самому кінці, коли, по якійсь годині чи двох, гуртки поділялися на пари. Панни, як був звичай, обирали своїх кавалерів. Після того кожна пара направлялася до її дому, посуваючись не прудкіше за закоханих слимаків, з наміром розтягнути в безконечність насолоду перебувати вдвох.

Того вечора Прися Баглай підійшла до мене. Ми вийшли з гурту і пішли поруч, я — зліва, за звичаєм. Нас притягала одне до одного якась таємнича сила, але ми опиралися їй, дотримуючи між нами невеличку, обома нами відчутну відстань, ступаючи струнко пружкими, напруженими ногами, пильнуючи, щоб не гойднутися вбік і не торкнутися ненароком і не згоріти від щастя і засоромлення.

Ми обмінювалися незначними, здавалося б, словами, які, проте, були для нас повні глибокого змісту, про мерехтіння зірок, про пахощі молодого листу на деревах тощо. Ми проказували слова тільки вряди-годи, а більшість часу мовчали, обоє сповнені солодкого відчуття обопільної близькості. Нам і не треба було

говорити, за нас промовляли солов'ї. Сотні їх у ближніх і дальніх садах наповняли повітря своїм пристрасним співом. Я думав про неї.

Вона була струнка дівчина, одна з найкрасивіших у її класі, теж найстаршій, як і моя, дуже весела й охоча до танців. Вечірки з танцями влаштовувано час від часу для учнів обох гімназій, хлоп'ячої й дівочої. Я не танцював з нею.

Одними з найбільших дурощів моєї ранньої молодости, я думаю, було те, що я поділяв погляди декількох «серйозних» учнів нашої гімназії, доморослих, у власному стилі «філософів», про те, що homo sapiens повинен ставитися з презирством до безглузлого мавп'ячого дригання ногами, що його звать танком. Тепер я жалкую про це, бо мое невміння танцювати позбавило мене багатьох приємностей у житті. Я збагнув свою дурість незабаром після того, як облишив школу, але якраз тоді обставини повернулися проти мене, тож і досі я не вмю ступнути й кроку в танцях.

Отож я, разом з іншими хлопцями того самого переконання, тільки юрмилися собі десь під стіною актовій залі, обмінюючись уїдливими заввагами про танцюристів, нудячись і не знаючи, де себе подіти. Петро Голий, поки ще був гімназистом, стовбичив, звичайно, серед нас. Але його приятель Сафранович витанцював собі щасливо цілий вечір з чорноокою повногрудю Сарою Розенблюм, у яку він був закоханий.

Існував проте один рід розваг, практикованих на таких вечірках, у якому ми, серйозні люди, охоче брали участь, бо, поперше, то була індивідуальна дія, а подруге, вона давала кожному змогу застосовувати його розумові здібності, а це вже безперечно належало до homo sapiens. То була гра, звана «поштою». Кожен і кожна мали змогу писати т. зв. секретки, які продавалися в залі, і посилати до будь-кого з присутніх. Задля цього в час вечірки по кутках залі ставляно «поштові скриньки» і кілька «листонош» з-поміж менших хлопців мали своїм завданням розносити вкидані до них цидулки.

Одного разу, це було на останній гімназіяльній вечірці, я послав свою секретку їй. У досить довгому посланні, наскільки це дозволяв розмір секретки, я описав її красу в нарочито пишних висловах лицарів з Волтер Скоттових романів і закінчив так:

«Кохаю вас до могили,
Nemo».

Я спостерігав її, коли вона відпочивала після мазурки й до неї підлетів моторний хлопчина-четвертоклясник з моєю секреткою. Непоспіхом відірвала вона її зліплені докупи, пробиті рядом дірочок краї й почала читати. Коли вона скінчила, її щоки й усе лице її рівного, теплого, матового кольору на тлі каштанового

волосся, спалахнуло рум'янцем на мить. Вона підвела свої чарівні карі очі з довгими темними віями й почала допитливо оглядати обличчя старших хлопців. Погляд її зустрівся з моїм, і вона зашарілася знов, ще дужче. Вона підвелася з стільця й ступила кілька кроків до мене:

— Це ви — Nemo? Правда?

— Nemo? — спробував я удавати здивованого. — Ніколи не чув про такого.

Але вона вже знала, що то був я.

Ми якраз наближались до Замку і величезне коло повного місяця вже проглядало крізь віття дерев.

Зámok — було передмістя, в якому міські багатії мали свої вілли, оточені садами і парками. Мешкати на Зámку було понад мої скромні достатки. Але Пріся була одначка у свого батька, заможного селянина з нашого повіту, і він не шкодував грошей, щоб вона росла в гарній, культурній родині.

Про значення слова зámok я довідався з книжок. Ще в другій і третій класі гімназії я зачитувався романами Волтера Скотта і тоді зацікавився Драбатинським Замком. Цілими днями, коли бував вільний від школи, я блукав вулицями цього передмістя з незвичайною романтичною назвою, шукаючи зámку або бодай його руїн. Але не міг знайти нічого, що могло б хоч оддалік скидатися на зámok, який вимальовувався в моїй уяві.

Був там, правда, один будинок не звичайної архітектури, з крутими покрівлями, критими чорним шифером, з мансардами й маленькими вежами, які оточували їх. Не спитавши нікого, бо я був сором'язливий хлопець, я взяв собі в голову, що то й був найімовірніше зámok, якого я шукав, і я проводив години, з хлоп'ячою цікавістю непомітно спостерігаючи його, в надії, що одного дня побачу, як з нього вийде лицар у повному обладунку. Але будинок здавався покинутим. Тільки зрідка мені доводилося бачити когось, хто входив або виходив з нього, проте, на жаль, то були завжди звичайні люди, не лицарі.

Пізніше я довідався, що той дім зовсім не був зámком. І фактично ніякого зámку в Драбатині не було.

Але як уже сама назва того передмістя вказувала, мусів там колись бути зámok, у незапам'ятну давнину. Саме розташованя Зámку підтверджувало таке припущення. То був маленький півострів, який було б дуже легко боронити від ворогів, майже з усіх боків оточений широкою й глибокою річкою Водай. Тільки вузький перешийок, з одним-одною вулицею здовж його, сполучав Зámok з містом. Чужинець міг легко заблудити в ньому, подібно до селянської дитини, що спить на широкій сільській печі взимку. Розбуджена надмірним теплом, хоче вона злізти з печі, але в темряві незабаром боляче стукається лобом об сті-

ну. Їх тільки три, але спантеличена першою невдачею, повертається дитина в один бік, потім у другий і — горенько! — всюди та сама тверда стіна, об яку тільки набиваєш собі ґулі на лобі. В одчай залишається тільки заплакати гірко, аж поки мати з лежанки чи з полу не простягне до сіроми рятівну руку допомоги. Тут, у Замку, чужинець, утративши орієнтацію, доходить до річки в кінці кожної вулиці, в яку тільки він завертає.

Мені пригадувалося все це, бо я вже давненько не бував у Замку. Тож виходить, що в Замку не лишилося ніякого замку, — думав я собі гірко, — крім самої тільки назви. Спитай міщан навколо, що таке замок, і навряд чи вони знатимуть.

— Замок? — перепитали б вони, здивовані безглуздим запитом. — Та ж ви стоїте в Замку.

— Але що означає це слово — замок?

— Ну, це частина нашого міста. Чи ж не так?

Цей Замок, думалося мені, це образ моєї країни. Гнівні слова Тараса Шевченка запалали в моїй увазі:

Згадайте праведних гетьманів:

Де їх могили? Де лежить

Останок славного Богдана?

Де Остряницина стоїть

Хоч би убогая могила?

Де Наливайкова? Нема!

Живого й мертвого спалили.

Навіть саме ім'я України хотіли вони поховати в забутті. Малоросія! Малороси, просто собі другорядні росіяни.

Що залишилося від нашої колишньої слави по Переяславі? Нічого. Навіть руїни зрівняно з землею. Тюрми поперед шкіль у містах. А коли з'явилися, нарешті, школи, навчання в них велось російською мовою. Тим «общепонятным языком» навчали вони нас виказувати зневагу до нашої рідної матірньої мови.

— Ось ми й прийшли, — сказала, зіздхнувши, Прися. — У цьому домі я мешкаю.

Я не дивився на дім, я дивився на неї. Її гнучка постать, сповнена щойно пробудженої, ще не розквітлої жіночости, в чепурній брунатній уніформі з білим мереживним відкладним коміром навколо її граційної шиї, малювалася чіткою силуетою на тлі яснокольорової стіни дому, яскраво освітленої повним місяцем, що вже підбився високо на небо.

— Знаєте, — промовила вона, — це вже востаннє я бачу вас. Завтра приїздить мій батько і забирає мене додому.

— Чого це так рано?

— Я потрібна йому. Багато праці в городі і в полі, писав він мені... Він знає, що навчання вже фактично припинилося в школах.

— А як же ваш атестат дозрілості?

— Це вже влаштовано. Мені надішлють його потім.

Я мовчав. Згодом вона вимовила, іншим голосом:

— Іване! — вона помовчала знов якусь мить. — Чи будете ви писати до мене?

Перш ніж я спромігся відповісти, вона додала:

— Чи могла б я мати вашу адресу?

— Так, я писатиму до вас, Прісю. Моя адреса проста: Любгород, на Полтавщині, Міська лікарня, мені.

Ще одна мовчанка.

Вона простягла до мене свою руку:

— Прощайте.

— Прощайте, — відіззався я, тримаючи її холодну маленьку руку в своїй.

І тоді раптом вона зробила рвучкий рух до мого обличчя, і я відчув на своїх губах її короткий ніжний поцілунок.

Наступної миті вона вже була за високою хвірткою свого двору.

Повний щасливого збудження я йшов додому. То був перший поцілунок у її житті, я відчував. І вона дала його мені. Чи то була любов? Хотів би я знати це.

— Стой! Кто ідьот? — почувся раптом російський оклик. А, нехай йому абищо! Занурений у свої думки, я непомітно для себе перейшов на протилежний бік вулиці після прощання з Прісею Баглай, і тепер був недалечко від того місця, де проживали члени ревкому.

— Школяр, — дав я одинокую можливу відповідь.

— Перейди на той бік вулиці, — послідував додатково наказ російською мовою.

Я підкорився.

То була велика садиба на краю Замку, добре видна з дороги, що вела з Драбатина через мости до Заріччя. Найменше двічі на день доводилося мені бачити цю садибу, коли ми ще ходили з Голієм до міської школи, і я завжди дивувався, що там є за високим парканом, непроникним для ока. З нашої дороги ми могли бачити тільки критий бляхою дах зеленого кольору над великим, майже як палац, будинком з червоної цегли всередині густого парку, а з мосту ми розпізнавали дві купальні над річкою з легенькими містками до них і кілька гарненьких човнів, один з яких був моторовий.

Коли я порівнявся з ворітьми маєтку на протилежній стороні вулиці, де ще один вартовий стояв з рушницею наготові, хвіртка поруч його клацнула. Хтось виходив з садиби.

— Агов, Іване! Почекай хвилинку.

То був знайомий гаркавий голос. Я став, з неохотою. Востан-

не я був зустрівся з Голієм на Базарному майдані десь так із тиждень тому. Він тоді просто сікався до мене з такою злобою і ненавистю, що мені не хотілося більше зустрічатися з ним.

— Що ти тут робиш? Проводив дівчину? — Бачилося, що він був не в найгіршому з своїх настроїв.

Замість відповіді я сам запитав його:

— Ти тут мешкаєш?

— Ні, — відізався він з ноткою незадоволення в голосі. — Я ще й досі живу у батька.

— Як? Хіба ти не член ревкому?

— Ні, я член. Але мені це не подобається.

— Що не подобається? Бути членом ревкому?

— Ні, не те. Мешкати тут. Я не люблю їх, — він махнув рукою в напрямі ревкомівської вілли.

— Що, може вони ставляться до тебе, місцевого чоловіка, як до чогось другорядного?

— Слухай, Іване, — він починав сердитися на мене, — не говори до мене в цьому тоні. Я не люблю їх, оце й усе. Банда гидких кокаїністів. Тварюки!

— І оце ті, з ким ти збираєшся будувати світле майбутнє людства, як ти казав мені минулого разу?

— Бачиш ти, — він глянув на мене, — поза всіма їхніми вадами вони все ж посідають одну неоціненну для теперішнього моменту якість. Вони п'яні ненавистю. І вони, без сумніву, зметуть з лиця землі весь мотлох і всяке сміття, залишене нам від минулого.

— А тоді? — не втримався я запитати.

— А тоді ми зметемо їх з лиця землі.

Я уявляв собі товариша Бергавінова, «закальонного», як про нього казали матроси, петроградського більшовика з робітників, з його вивернутими, наче рваними ніздрями на пласкому обличчі, що сіпалося раз-по-раз від нервового тику, з парою безбарвних, надприродно нерухомих очей на ньому, по вінця налитих негасною, шаленою, нелюдською ненавистю. Я здригнувся, подумавши, що цей маніяк мало не застрелив мене тоді, на виставі.

— Скажи, Петре, — промовив я, — чи правда, що Бергавінов бере участь у розстрілах?

Я поставив своє запитання у найм'якшій формі. Ціле місто говорило про те, як Бергавінов час від часу сідає на реквізований у буржуя самокат і їде до міської тюрми на Ярмарковому майдані з діловитим виглядом фермера, що прямує до свого курника в базарний день, щоб зарізати десяток-другий курчат. Курник Бергавінова був повний закладників з сіл та буржуїв з міста. Він, казали, любив їх розстрілювати власною рукою.

Петро не відповів, тільки скривився й глянув незадоволено на мене.

— Це все в тобі говорить твоя інтелігентська тонкошкурість, Іване, — сказав він по павзі, з міною презирства. — Революція не робиться в білих рукавичках.

Потім, помовчавши, з іншим виразом він додав:

— Знаєш, Іване, оце все, що ти тепер бачиш, — оце безупинне проливання крові та інші речі, яких я сам не люблю, це тільки тимчасові неминучі заходи перехідного часу. Справи виглядатимуть зовсім інакше за яких півдесятка років або що. Але перш за все нам треба проробити докладну чистку.

Я мовчав. Він, змінивши тон з повчального на дружній, вів далі після коротенької мовчанки:

— Шкода, що тебе не було в місті попереднього літа. Де ти був тоді?

— У матері.

Він знав, що моя мати не жила з моїм батьком.

— Ти вже цілком порвав з своїм батьком, я чув?

— Так. Я не належу туди більше. Тепер я зв'язаний з моєю матір'ю.

— Ов, це шкода. Ти серйозний хлопець, Іване, й я мав на увазі ввести й тебе до нашої політичної школи, яку ми мали нелегально в гетьманський час. Вона була в Бурлуці. Тобі було б напевне цікаво й корисно познайомитися з талановитим товаришем з Петрограду, який провадив школу. Яскрава постать, скажу я тобі! Старий більшовик. Знаєш, він десять років провів у царських катівнях і тюрмах.

— І Сафранович був у тій школі? — спитав я.

Сафранович, як розповідала моїй господині її приятелька, що працювала прибиральницею в ревкомі, любив ритися в купі золотих і срібних прикрас, ланцюжків і годинників, перснів і браслетів, що гіркою були навалені на столі в тій кімнаті ревкому, де лежало всяке добро, реквізоване в буржуїв. По кутках, на столах і просто на підлозі, лежали там купи різного одягу, дорогого посуду, стояли кравецькі машини, дзеркала і вельосипеди. Останніми найбільше цікавилися матроси, та ще грамофонами, награвючи на них різні платівки і б'ючи на друзки ті, що їм не подобалися.

— Так, — відповів Голій, — він і Шухет з нашої гімназії.

Гм, он як воно, — подумав я собі. Шухет був симпатичний хлопець, один з п'ятьох євреїв у моїй класі, і я згадав собі, як він розхвалював Українську армію, коли розпочалося було повстання проти гетьмана. То була добра, демократична армія, — казав він, — у її лавах було повно української інтелігенції. Радісно було чути це, і я тільки дивувався, звідки він те все знає.

Тепер, сам не знаючи того, Голій дав мені відповідь на це.

— Сафранович, ти знаєш, — вів далі Петро, — ти думаєш, я з ним дуже дружив, я знаю. Але справді — він ніколи не цікавив мене. Він просто тримався мене, бо я завжди міг пояснити йому теорему або розв'язати математичне рівняння для нього. Але він має добрий нюх, скажу я тобі. Він от поставив свою ставку на Жовтневу революцію. Вірять, що вона є той кінь, що найбільше обіцяє в перегонах громадянської війни. А ти як думаєш?

Мені вже набридло слухати його.

— Як ся має твій батько, — спитав я, бажаючи змінити тему розмови, — чи подобається йому, що ти більшовик?

Він скривився на мить, незадоволений тим, що я не дав відповіді на його запитання, до якого він так обережно мене підвів. Наступної миті зміст мого запитання дійшов до нього. Він метнув гострий, допитливий погляд на мене, але, по маленькій павзі, відповів, із явною неохотою:

— Він просто боїться мене, як і всі інші, я думаю. Але мені це все одно.

Він став. Наші шляхи розходилися.

— Ну, прощай, Іване, — сказав він. — Я чув, гімназія незабаром закривається на вакації?

— Так. Прощай, Петре.

Я провів його очима, коли він повернув на греблю до Заріччя. Була вона з кілометр завдовжки, і ми колись не раз проходили її здовж по рейках поруччя, він по один бік, а я по другий. А одного разу, заради змагання, ми не зішли з них від Драбатина й аж до самого Заріччя, не минаючи й мостового поруччя. Два перші мости були короткі й невисоко над землею, бо служили вони тільки для пропуску поводи весною. Але міст через саму річку перед Заріччям був довгий і високий, і серце завмирало над краєм прірви, в яку так і тятло зазирнути.

Чи не баянсували ми з ним і тепер обидва над прірвою, кожен над своєю?

Ледве переставляючи ноги, плентався я поволі здовж Довгої вулиці, в кінці якої я жив. Я почував себе стомленим. Усе було погане. Ще півдесятка років червоного терору, сказав він?

Маленькі будинки маленьких людей на Довгій вулиці здавалися незугарними, просто бридкими. Хідник був нерівний і стоптаний. Усе було сіре, нудне й огидного вигляду.

Яка мета була в цьому напучуванні, що ним трактував мене Голій, де тільки й коли тільки ми з ним зустрічалися? Воно не подобалося мені. Одного разу, перестрівши мене на розі Довгої вулиці й Базарного майдану, він витяг з кишені й упхав мені в руки тоненьку брошуру, ще й додав роздратовано:

— На, прочитай та знай, що й серед більшовиків є самостійники. Потім мені віддаси.

То був памфлет «До хвили», скерований проти єдинонеделімпців у більшовицькій партії. Його невідомі мені доти автори, Василь Рай-Шах і Сергій Мазлах, виставляли твердження, що комуністична самостійна Україна можлива і навіть потрібна. Майже кожную групу своїх доводів вони закінчували, підсумовуючи, такою квіткою ельоквенції: «Da liegt der Hund begraben!» Он то як, знай наших! Не якнебудь, а закордонною мовою!

Ні, не переконувало мене все це. Комуністична самостійна Україна? Сон рябої кобили. Кому вона потрібна? Хто її хоче? Рай-Шах і Мазлах?

Ще п'ять років терору, казав він?

Мій украй стомлений мозок відмовлявся вірити, що шлях до раю веде через країну пекла.

— Шкода, що мої батько й мати жили на́різно, — проказав я його слова, не помічаючи, що говорю вголос, — бо це перешкодило мені вступити до їхньої партійної школи, де та яскрава постать з Петрограду навчала б мене свого ненависницького фанатизму.

До лихого години!

Незгода моїх батьків позбавила мене щасливого дитинства, але в ту хвилину я був радий, що моя мати жила в іншому місті.

Бодай би він йому запався, той Петроград, з усіма яскравими посталями в ньому!

За три тижні по тому я дістав свою посвідку з Драбатинської хлоп'ячої трудової школи. Така була нова революційна назва нашої гімназії. На поганому синьому обгортковому папері місцевий бідний друкар виготовив форму, на якій було виповнено чорнилом, що я, такий і такий, закінчив школу такого і такого дня. Ніякої згадки про предмети, ніяких оцінок моїх шкільних успіхів.

Де ділися ті золоті й срібні медалі, що їх видавалося колись кращим учням?

Розкішний атестат дозрілості, справді. Добрий до нічого!

Наступного дня я зібрав належну мені платню від двох родин, у яких я, як репетитор, підучував дітей, з чого я жив, і почав укладати свою валізу, збирачись їхати в Любгород, до мами, нарешті. Свою нову велику неоковирну корзину я подарував господині. І добре зробив, як виявилось, бо поїзди йшли тільки до Рахнича, а звідти до Любгорода довелося тіпати 70 верстов пішки.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

На початку цього століття мій батько був щасливо одружений сім'янин. Його молода жінка народила йому двох здорових хлопчиків. Вона, моя мама, була жвава, життєрадісна особа, охоча до співів, як і більшість українських дівчат, хоч, можливо, трішки нерозважна й з мінливими настроями. Як тільки денечка у місті влаштовувало якусь вечірку, вона неодмінно домагалася, що вона піде на неї. Там вона невтомно співала й танцювала цілий вечір. Отож мій батько, що не так дуже захоплювався товариством, як його жінка, частенько залишався дома, пильнуючи немовлят. Але він не дуже нарікав на це. Бо вона ж була молода, ще не сповна 20 років, — думав він собі незлобно, — нехай вона собі побавиться. Він дуже любив її.

Незабаром вибухнула Російсько-Японська війна 1904 року і мого батька призвано до війська. Бувши з професії фельдшером, він провів майже два роки у шпитальних потягах, що курсували здовж Сибіру між скривавленими полями Манджурії і європейською частиною величезної Російської імперії, ходячи коло поранених і хворих вояків. Коли війна скінчилася, він вернувся назад, але вже не було ні дому, ні родини, які б чекали на нього.

Я, його старший син, жив у тьоті Гапочки, маминої сестри, на маленькій залізничній станції Чубарка, в Драбатинському повіті, де чоловік моєї тьоті служив начальником станції. Моя мати була десь далеко з моїм братом Миколою.

Сталось так, що на вільну посаду мого батька під час війни в Драбатинській лікарні призначено було нового фельдшера. Він щойно скінчив був тоді фельдшерську школу в Києві, в якій свого часу вчився й мій батько. Молодий чоловік зайняв місце мого батька, але, на лихо, не тільки на його посаді.

Коли його зв'язок з моєю матір'ю став відомий усім, громадська думка в Драбатині повернулася з обуренням проти нього. Під її тиском Топірко — так, то був він, — попросив перевести його в іншу місцевість. За деякий час його призначено дільничним фельдшером (що правили за лікарів, котрих було недосить у Російській імперії, головне по селах) до далекої слободи Красної, у Любгородському повіті.

Можна було б сказати на його користь, що він виявився досить порядною людиною бодай для того, щоб узяти разом із собою свою коханку, навіть з її меншим синком, що його, як немовля, ще вона не могла залишити в сестри, і щоб ставитися до неї, як до своєї жінки. Моя мати була його перше поважне кохання. Там, у Красній слободі, народилася й його одинока дочка, моя зведена сестра, Рая.

Мій батько вернувся з війни. Я не кажу, що він вернувся додому, бо не було дому для нього, ніде. Він привіз сувеніри: кілька дивного вигляду срібних монет з зображенням дракона на них, квадратний шмат чудового ясноблакитного шовку з прегарною, незвичайного вигляду, білою чаплею з чорним дзьобом, ногами й закрученим над головою чубом і таким же чорним кривулястим деревом, артистично вишитими на ньому, дві чудернацькі порцелянові статуетки в сидячій поставі зі скрещеними ногами, що були, він казав, зображеннями Будди, китайського бога. Все це він показував. Але він привіз іще один сувенір з війни, якого він не показав би нікому, бо то була жахлива річ.

Ззовні цей молодий чоловік у найкращій порі свого життя виглядав здоровісіньким. А проте в його тілі, в мозку і нервах загіздилася страшна хвороба і непомітно, але й безупинно, його руйнувала.

Коли мій чепурно одягнений батько з'явився в Драбатині по війні, — стрункий, гарний, з шовковим молодим вусом того самого яснокаштанового кольору, що й його чуб, він притягав до себе замилувані погляди жіноцтва. Ніхто в місті не знав і не підозрював його похмурої таємниці. Ніхто, крім д-ра Лебова, який його лікував.

Однак доктор не багато чого міг зробити, бо хвороба була неціленна. Мій батько знав це, бож він і сам був медик.

Коли його лікування дійшло до такої стадії, в якій його хвороба перестала бути заразливою і він уже не становив небезпеки для інших людей, йому дано призначення до варківської дільниці повітової медичної служби.

У Варківцях мій батько найняв дім з двох кімнат, власне з кімнати й кухні, під звичайною солом'яною стріхою. До чималої мешканевої кімнати, що була водночас і його спальнею, вітальнею та ідальнею, вхід був через простору кухню, що правила йому батькові також і за приймальною хворих. Там, на окремому ослоні, стояла його похідна аптечка у спеціальній скрині з переділками. У кухні була велика піч, піл і мазана глиною долівка, а в кімнаті — дерев'яна підлога і четверо вікон. Двоє з них відкривали чудовий краєвид на широкий став, обсаджений високими, тінистими вербами.

То ж їхні могутні силуети й зорі, незліченну кількість їх у

темній безодні тихого ставу, я побачив і запам'ятав на все життя того безмісячного теплового вечора, коли після довгої мовчазної подорожі з моїм батьком у його власній бричці ми досягли того місця.

Там, під тими гіллястими вербами на березі чистого ставу, розпочалися найважчі роки мого безматірнього дитинства.

II

Мені довелося вперше познайомитися з моїми батьками не в Драбатині, в якому я народився.

Воно, може б, дотримуючись докладно розвиненого тепер погляду про мізерність усього провінційного, мені слід би було народитися в столиці, а як не в столиці, то принаймні в одному з тих міст, що про них пильний школяр дізнається на лекціях з географії чи історії. І я думаю, я б так і зробив, коли б мое народження хоч у якійсь мірі залежало від мене.

Бо не доводиться багато про те говорити: мабуть, ви не знайдете Драбатина на будь-якій мапі навіть і з допомогою побільшувального скла. Хоч, проте, Драбатин справді існує. І найкращим того доказом є те, що я там народився і що в ньому відбулися далішні, вже частково відомі читачеві події, описані на початку цієї правдивої історії.

Що ж до мене, то я ніколи не шкодував і не нарікав на те, що вродився в Драбатині. Бо, починаючи з моїх ранніх днів, був він мені завжди любий.

Одначе в найперших моїх згадках, я не бачу ще міста, а тільки велику кімнату, власне кухню, у якій поряється разом з іншими особами надзвичайно мені люба, старенька постать у чорній сукні, з м'якими рухами, з зажуреним обличчям. Вона часто звертається до мене, і я відчуваю й досі, як від неї випромінюється до мене її безконечна добрість. Це — моя бабуня.

Далі я бачу її в моїх спогадах нерухому, застиглу, на довгому столі в прохідній кімнаті, повній чужих людей, і моя баба зникає з мого життя, таємничо, навкі.

Також пригадую собі мого діда, як він поглядав на мене від своєї книги насмішкуватими, але й поблажливими водночас очима поверх своїх окулярів. Багато років пізніше я пізнав його довговате лице з гарною сивуватою бородою на пожовклій фотографії.

Наступна яскрава картина в моїй пам'яті — це ряд високих тополь перед ріденькими штакетами паркану нашої лікарні; заплакана тьотя Гапочка; вона веде мене за руку до візника, що стоїть, дожидаючи, за хвірткою. Я оглядаюся назад і бачу обви-

тий диким виноградом ганок, а на ньому, схилившись на бильця, стоїть мій дід. Я не знав тоді, що бачу його востаннє.

Далі йдуть уривчасті картини з щасливих днів мого життя на станції Чубарці. Я бачу кремезного, вусатого, з темною бородою начальника станції, мого хрещеного батька, Сура, в його твердому кашкеті з червоним верхом і з зеленим прапорцем у руці, як він зустрічає і відпроваджує поїзди. Також у моєму житті чимале місце посідає тоді наша корова Мура, страшний гиндик у задньому дворі і добрячий стрілочник Яків, у малесенькій будці, за якою росли калачики. Наприкінці літа, коли повз нашу станцію йшли, не спиняючись, довгі товарні плятформи, вантажені буряками, Яків гукав щось до кондукторів і показував руками, бо вони напевне не чули. Тоді котрийсь з них брав з купи два-три буряки й кидав йому, щедро. Я помагав Якову підбирати їх, і потім ми пекли їх на вогнищі, коло його будки й разом розкошували тими сезонними ласощами.

Одного з таких вечорів, уже поночі, нізвідкілья приїхав коротко стрижений салдат, якого я мав поцілувати в руку, бо він, мені казали, був мій тато. Він приїхав з війни, як мені пояснила тьотя Гапочка, і привіз мені новісінький самокат на трьох колесах, чудову машину, яка негайно ж полонила всю мою увагу. Я зараз же почав їздити на ній і довго не хотів спати в той вечір, а як тільки прокинувся вранці наступного дня, моя перша думка була про самокат.

Проте доля мала для мене в запасі ще кілька важливих знайомств того дня. Ранковий поїзд привіз з іншого боку мою маму. Так називала тьотя Гапочка вичепурену пані в капелюшку і з гарною лискучою торбинкою в руці. Вона мені, однак, не дуже сподобалася, бо мало не задушила мене своїми поцілунками. Коли вона випустила мене, нарешті, з своїх обіймів, зовсім пом'ятого, облитого сльозами, приголомшеного цією несподіваною для мене зливою її материнських емоцій і вимазаного в пудру, вона підштовхнула мене, легенько, до хлопчика, що стояв осторонь, тримаючись однією рукою за її спідницю, а другою колупаючи в носі, і сказала:

— Це — твій братчик, Микола, грайся з ним. — І, обернувшись, додала, вихопивши з-за валізи й поставивши переді мною малесеньку дівчинку з червоним бантом на голові: — А це — Рая, твоя сестричка.

Я стояв, кліпаючи очима, не знаючи, що мені робити з усією цією численною ріднею, що так нежданно-негадано обступила мене. Білявий хлопчик дивився на мене перелякано своїми ясно-блакитними очима з-під зовсім білих брів, уже забувши про свій ніс. І коли, по павзі, я нарешті зважився, слухняно, на крок до нього, щоб з ним гратися, він негайно ж ретирувався, недо-

вірливо, під захист матірньої спідниці. Тільки дівчинка дивилася на мене без страху і щось белькотала незрозуміле. Але що мені було до дівчат? І я поспішно, з великим облегшенням, відійшов до свого самоката.

Той самокат був найбільш захоплюючою річчю з усіх батькових подарунків, які він привіз на станцію Чубарку для мене, тьоті Гапочки й Сура. Я не знаю, чи привіз він був що для мами, бо його не було на пероні того ранку, тільки Сур стояв у своєму сурдуді з блискучими гудзиками і з прапорцем у шкіряних піхвах, що його він тримав у руці за спиною, коли цілувався з моєю мамою. А батько, певне, відпочивав ще з дороги, десь у кімнаті. Я скоро цілком захопився їздою на своєму самокаті і вже незабаром гасав ним узад і вперед по гладенькому пероні, впливаючись шойно опанованою вмільстю. З-поза завішаних фіранок розчиненого вікна в вітальні долітав до мене невиразно, вряди-годи, високий співучий голос моєї мами, який благав про щось; за ним чувся глухий бас мого батька. Потім на деякий час наставала тиша.

Я був уже трохи стомився і, не знаходячи на пероні глядачів, які могли б належно оцінити вправність моєї їзди, спинився, трохи знуджений, якраз під вікнами.

— Хочеш, я стану на коліна, — продзвенів благальний голос моєї мами.

— Облиш ламати комедію, — глузливо відізався роздратований батьків бас. І на це негайно почувся різкий вигук маминого сопрано:

— Звірюка!

Хтось ляснув долонею, і затріщав, посунувшись, мабуть, маленький бамбуковий столик, який стояв, я знав, у вітальні, потім щось важко гупнуло на підлогу.

З моторошною новиною, що в вітальні звір, я побіг скільки сили з перону навколо живоплоту до кухні повз Миколу, що грався собі спокійно в купі піску перед її ганком.

У кухні заплакана тьотя тримала на руках Раю і бурмотіла:

— Це жахливо, це жахливо!

Я зрозумів, що і вона вже знає про звіра, хоч я, дуже захеканий, ще не спромігся їй про нього розказати, коли з вітальні, що була через сінці, до кухні прочинилися двері й мій батько, блідий, з червоною плямою на лівій щоці, квапливо проказав:

— Кухоль води, хутко...

Марта, стрілочникова сестра, метнулася до відра з водою, а тьотя, заметушившись, поставила на підлогу свою небогу, яка притьмом пустилася в плач. Із нерішучости вивів мою тьотю батько:

— Ідіть, розшнуруйте корсета своїй сестрі, — сказав він до

неї. Тут він помітив мене, що дивився на все це остовпіло, і вираз його обличчя пом'якшав:

— А ти йди собі, грайся, — і він випхав мене за плечі, твердо, але водночас і ласкаво, на ганок.

Я не насмівся запитати його про звірюку в вітальні, хоч мені це й кортіло, і полпентався собі, роздумуючи про дивні події того дня. Я був надто малий ще, щоб зрозуміти все, але все ж на мою дитячу душу впала того дня похмура тінь великої драми, що відбувалася поміж моїми батьками.

Обід, що його так старанно готували тьотя з Мартою, не відбувся. Нас, дітей, погодували на кухні. Марта носила тарілки з стравами до вітальні, де зачинився мій батько, а також і, проти звичаю, до контори начальника станції, в якій відсиджувався Сур. Мама і тьотя попоїли, мабуть, у спальні, з якої вони не виходили до вечора.

А ввечері мама поїхала, з закам'янілим від образи лицем, з Раєю на руках. Микола лишився на станції і довго, одчайдушно репетував:

— Мамо, мамо, мамо... — і заходився плачем. Батько брав його на руки, але хлопчик відбивався руками й ногами від цього незнайомого чоловіка і довелося передати його тьоті Гапощі. Він не заспокоївся, аж поки не зморив його сон.

А наступного ранку поїхав і батько, сам, в інший, ніж мама, бік.

Життя на станції по від'їзді моїх батьків увійшло в свою колію. Я скоро звик до того, що в мене є брат, і почав знайомити його з моїм дитячим світом навколо станції. Проте він був ще дуже маленький, і я тільки й навчив його, що рвати і їсти калачики за стрілочниковою будкою, та повів його раз на вихалку в малесенький гайок за колією. У моїх дальших походах, як, наприклад, до недалекого залізничного моста через суху балку, він уже не міг мені товаришувати, тож я вирушав туди сам, на своєму самокаті. Там я оголошував війну японцям — зеленим, синім і фіялковим чортополохам, що росли по високому схилі насипу коло мосту — і завзято збивав їхні колючі голови шаблею, що її мені вирізав добряга Яків з старих штахетів, якими обставлялося взимку колію від снігових заметів. А під мостом я давав пастушкам пробувати захоплюючої насолоди їздити на моему самокаті, а вони взамін навчали мене курити сухий кінський кізак або мох, а коли й того не було під рукою, то котрийсь із них щедрою рукою висмикував клоччяну підкладку з дірки в своїй селянській юпці і крутив з неї для мене в клапті газетного паперу цигарку. Я кашляв, набравши повен рот гидкого смердючого диму, але стоїчно пробував потягати ще, крізь противні непрохані сльози.

Регулярно приходили й відходили поїзди, і я знав по них час

на обід чи на підвечірок. Цікаво було зустрічати їх. Вони приходили, мов виринали з синьої даліни і, перейшовши наш маленький світ, зникали на протилежному його кінці за горбом.

Моєю найулюбленішою за всіх істотою на станції була тьотя. Вона посідала тоді в моєму серці те велике місце, яке природа відводила мамі. Потім ішов стрілочник Яків, за ним веселий телеграфіст Плоткін, який любив бавитися зі мною, коли бував вільний від свого чергування при телеграфі, і цілуватися з Мартою, коли вона бувала вільна, тобто коли тьоті не було вдома. Я викрив це випадково одного вечора в гайку за колією. Зачувши мої кроки, Марта вирвалася з обіймів телеграфіста і прудко майнула за куці, а Плоткін теж пішов, але в інший бік, насунувши на очі свій уніформний кашкет із жовтими кантами і, проти звичаю, не бажаючи помічати мене.

То був, без сумніву, випадок аналогічний з Шевченковою «Катериною», як я думаю тепер, пригадуючи собі порізнені події, яких я тоді не міг розуміти. Одного разу, коли тьоті не було вдома, Марта бавилася зі мною в кухні, підкидаючи мене мало не до стелі. Але їй цього було мало і вона виграла нову гру: сівши на ослоні в дальньому кінці кухні, вона казала мені розганятися від дверей і бухкати виставленими вперед кулаками в її величеський м'який живіт. Мені не подобалася ця нісенітна гра. Але Марта, незрозуміло мені чому, намагалася заохочувати мене до неї, хоч я й бачив, як повні губи її кривилися в силувану усмішку, а в карих очах стояли зовсім до гри невідповідні сльози.

Тоді ж сумна новина облетіла населення нашої станції, що Васильок, дворічний синок нашого стрілочника Якова, раптом помер. Яків дуже журився і мені шкода було його, а ще дужче малого Василька, який лежить тепер у темній мовчазній могилі. Нам усім було його дуже шкода, усім, крім баби Палажки, як виявилось. Баба приходила до нас із села прати поденно білизну й ось яку незвичайну думку проголосила вона в кухні, коли тьотя, і Марта, і всі інші висловлювали щирий жаль за маленьким покійником:

— Невинне дитя, воно вже в раю, безгрішне, свята душечка, — сказала вона дуже поважним тоном, християчись до образів у кутку. — Щасливе, воно сподобилося здріти сонми святих і янголів, серафимів і херувимів.

Вражений, я розпитував бабу, а потім і тьотю про сонми, і про янголів, і про рай, і дізнавався цікаві речі про безгрішних младенців та святих, щасливих пожилців неба, як також і про бідних грішників, що киплять глибоко в підземеллі у страшних казанах із смолою. Все це яскраво вималювалося в моїй фантазії, і я гірко шкодував, що я ще живу і що я не вмер таким маленьким і таким невинним, як Василько. Я щиро заздрив йому.

Бо я вже мав досвід, що життя людини таке химерне, коли й нехотячи вона вчиняє гріх, от як тоді, недавнечко, коли ото я піймав був малесеньке каченя, щоб тільки погратися з ним і пустити, але й не стямився, як необережно задушив його, коли воно пручалося мені з рук. Горе було мені, великому грішникові! Тепер ніколи я не зустрінуся з Васильком у раю, бо на мене чекає вже пекло.

З годину, а може й з дві, я никав із похиленою головою, пригнічений своєю апокаліптичною приреченістю, аж поки інші, може й не так поважні з точки зору вічності, просто сказати — дрібні події цього суєтного скороминущого світу — відтягнули мою увагу від загробних видив і я забув про смолу і про серафимів.

Десь так у тому ж часі тьотя вернулася з своєї поїздки до знайомих у Золотороді й стурбовано розповідала про якісь «погроми», які в моїй уяві зв'язалися з чорними обгорілими стовбами спалених будинків, що їх змальовувала в своїй моторошній розповіді тьотя. Хоч я був ще дуже малий тоді, але й досі пам'ятаю почуття крижаного холоду, який морозом повіяв на мою вразливу душу, і щось, ніби передчуття чогось страшного і неunikненого, на якийсь час було потьмарило для мене рожеву безтурботність моїх ранніх днів на станції Чубарка.

Тим дням не судилося бути довгими. І ось я бачу вже нашу маленьку родину в іншому світі.

Щось сталося непоправне, таке, що Сур мусів облишити мінливий і різноманітний світ залізничної станції. Ми переїхали до глухого степового села і, певне, не з доброї волі.

Село було бідне, голе. Я не пригадую садів у Курбаківці. Тільки нижче вигона, на виїзді з села здовж битого шляху на Драбатин тягнувся великий сад і парк, повний кленів, лип і осокорів, обсаджений акацією, облітою пишним білим цвітом, понад глибоким ровом. То був кордон іншого, неприступного селянським дітям і нам з ними чужого, розкішного, незвіданого світу.

У Курбаківці вже не було Марти і тьотя мордувалася сама з незграбними й незвичними їй рогаками, пораючися коло великої печі, що заповняла чверть нашої хати. У ній була мазана долівка, неоковирні попід стінами лави і грубо збитий стіл у куті навпроти дверей.

ТЬотя журилась. Сур утратив свою колишню ситу благодущність і, коли він приходив присмерком з бурякових плянтацій після цілоденної праці, — стомлений, запорошений, у своєму ще залізничному сурдуді, але вже без блискучих гудзиків, у чорному крислатому брилі, що заступив йому його колишній червоний картуз, — краще було нам, ми знали, не попадатися йому

на очі. Тоді ми з братом тихенько залазили, по вечері, в наш куток великого полу, що був ліжком для цілої родини, а також виконував інші різноманітні функції, як, наприклад, етажерки на книжки.

А іноді він приходив п'яний і тоді виникала в хаті сварка, і тьотя, я чув, якось дорікала йому, що він погубив її життя і, впадаючи в розпач, із плачем казала, що вже її сили нема так далі тягнути.

Наша хата стояла на голому вигоні, порослому споришем та ще якимсь дрібним зіллям, на якому паслися сільські гуси, в один ряд із такими ж убогими мазанками полільниць, що над ними на плянтаціях був наглядачем Сур.

Як міг знайти нашу хату серед інших мій батько, було для мене загадкою. Але він приїхав одного дня бричкою на ресорах, у цивільному одязі.

Це сталося якраз того пам'ятного дня, коли курбаківські хлопці запросили були мене взяти участь в експедиції по сезоніві ласощі, що була фактично, як виявилось, піратським наскоком на окопану ровом фортецю. Мене, як найменшого, хлопці лишили ще з одним малюком на дорозі, а самі полізли в рів і на протилежному його краї спершу розглянулися обережно, а потім сміливо подерлися на акації. Незабаром вони почали кидати вниз обламунані гілки з рясними китицями квітів, що в них є мед, як казали хлопці. Ми, внизу, збирали кидану нам здобич, водночас ласуючи солодкавими запашними квітами, коли це: —

— А що ви там робите, капосні шибеники? Ось я вам покажу! — залунав зненацька гучний сердитий голос із глибини парку.

Хлопці, мов ті груші, посипалися з дерев, а ми двоє кинулися навтіки. Я страшенно перелякався і біг скільки сили. Однак прудкіші за мене хлопці скоро лишили мене позаду, на поталу грізному сторожеві, тупіт якого я чув за собою. Я вже давно покидав усі квіти, аби тільки мої ноги винесли мене з халепи.

Раптом я спіткнувся і з усього маху гепнув на землю, але негайно ж, перемагаючи біль, схопився на ноги і, не можучи більше витримувати непевности, хуленько озирнувся. Сторож стояв на краю парку по той бік рову, кричав і вимахував кулаками, але не гнався. Безпосередньої небезпеки не було, в мене відлягло від серця, і я притишив свій переляканий рев. Мої товариші спинилися, чекаючи на мене, щасливо регочучись і за обидві щоки уминаючи квіти. Але мені було не до сміху. Я не схотів їсти пропонованих мені квітів. Зрештою, не були вони надто добрі і зовсім не такі вже й солодкі; не варто було, справді, ризикувати заради їх здобуття.

Як виявилось, батько приїхав тільки по мене і мав забрати

мене негайно. Тьотя нашвидку зав'язала в невеликий вузол мої небагато речей. Микола мав ще лишатися в Курбаківці.

Ще трохи приголомшений щойно пережитою пригодою, я розпрощався з любою тьотею Гапочкою, навіки.

III

Батько цілу дорогу мовчав. Він тільки цмокав час від часу на коня та інколи нахилився вперед, до рептуха з свіжим степовим сіном коло наших ніг у передку брички, висмикував з нього, вибравши, гарну стеблину і задумливо жував її кінчик. Сонце вже сідало, коли він уперше, здавалося, згадав про мене:

— Це — Варківці, — сказав він. — Тут ми будемо жити з тобою. — І він, несподівано, посміхнувся.

Трохи осмілівши, я обережно змінив свою нестерпно задубілу, незручну позу на твердій шкіряній подушці брички і почав крадькома роззиратися довкола.

З маленького березняка ми в'їздили в велике село. Білі чепурні хати з віконницями ховалися в густих садках. У просторих дворах височіли пірамідальні клуні.

Наш вороний коник, передчуваючи недалеку стайню, почав бадьоріше перебирати своїми спітнілими ногами, але скоро його спинила отара овець, що заповнила вулицю. Серед цього мекаючого і кашляючого брунатно-рудого живого потоку височів, посуваючись із тією ж повільністю, худорлявий молодий чабан з гирлигою в руках і засмальцьованою торбою через плече. Разом з вівцями ковтали куряву і ми з батьком, аж поки отара не розлилася по широкому вигоні. Тоді наш коник дістав змогу ще раз підбадьоритися.

Було вже зовсім поночі, коли ми спустилися трохи в долину і торохтіння кованих шин брички припинилося: ми в'їхали на м'яку греблю. Ліворуч над нами встали темні силуети високих верб, потягло прохолодою, і незабаром праворуч блиснули внизу, в глибині ставу, зорі. Пахло дикою м'ятою. Я забув про батька і про все. Було таємничо й хвилююче, зовсім як у казці.

За греблюю ми повернули праворуч на височенький берег і зараз же в'їхали в двір. З хати на звук коліс вийшла огрядна постать у білій сорочці і чорній запасці.

— Приїхали, — проказав старечий голос і баба церемонно вклонилася. — От і добре. А це панич? Здоров був, паничу, ізлазь же з воза та ходім умиєшся.

Я не відповів нічого на це привітання. Здавалося, я розучився говорити за той довгий мовчазний день на бричці. Я стерebakвся незграбно з батькового екіпажу і мало не впав, коли доторкнув-

ся споришу, — так зацікавили мої ноги. Баба підтримала мене дужою рукою і повела в хату, освітлену газовою лампою. Посередині її тьмяно блищав мідний умивальник між двома стовпами, що підпирали важкий сволок.

Поки я вмивався за допомогою баби, до хати ввійшов мій батько. Я був стомлений і мало що їв з того, що баба, вийнявши з великої печі, подала нам на стіл у другій, більшій кімнаті, яка й була, власне, мешканням батька.

— Ну те, я покладу його спати, — промовила клопітлива баба, вказуючи на мене. — Воно вже куняє.

Я заснув, як тільки опинився в постелі, що її баба хутенько послала мені на канапці.

Ясного ранку, коли я прокинувся, перше, що я побачив, був ритмічний рух на стелі якихось відблисків, що їх невпинна гра деякий час забавляла мене. Потім я повернув голову і побачив батькове ліжко, дбайливо застелене, немов він і не спав на ньому. А над ліжком, на всю його довжину, висів кольоровий килим — гарний лицар у ботфортах з широченними викоченими халявами і в барвистому дивному вбранні стояв коло карого коня. Надивившись на нього, я перевів свої очі далі, на літографовані портрети: мужчина з підстриженою русавою бородою й вусами, з пещеним, одутлим, мов з вати, обличчям, в орденах і з блакитною широкою стрічкою через груди, а поруч з ним, в окремому овалі, рожева, в короні і з такою ж стрічкою жінка.

— Хто то? — запитав я, почувши, що баба ввійшла до кімнати.

— *Государ инпиратор*, — поважно відрекла вона і, бачучи, що я не розумію, додала: — Наш цар із царицею.

— А де тато?

— Поїхали, приїдуть на́двечір. А ти вставай, я зараз чаю наварю.

Коли баба наливала мені чай, сяючи гостинною усмішкою, я сказав, почувавши себе сином господаря:

— А де ж ваш кухоль?

Баба посміхнулася:

— На що? На чай? Я, сину, чаю не вживаю. То панські ви́ребеньки. Я вже поснідала.

Я з апетитом пив солодкий чай з молоком, уминаючи м'яку скибку свіжоспеченої паляниці, намащеної пахучим жовтим маслом. Поки я їв, баба стояла коло столу в своєму вишневого кольору едвабному очіпку, в чорній запасці, в сорочці з великою пазухою, підперши щоку долонею однієї руки, спертою ліктем на другу, й не зводячи з мене своїх карих очей з неприхованою цікавістю.

— А де ж ти жив досі, паничу? — не втерпіла вона запитати.

Я розповів їй, як міг, про станцію Чубарку і про село Курбаківку, але їй цього було мало. Обережними запитаннями витягла вона з мене історію моєї родини. Її найбільше цікавило, а де ж моя мама? Я не міг дати їй відповіді на це, але вона й так зрозуміла все, мабуть більше, ніж розумів я сам.

— Бідолашна дитина, — був її висновок. Ці слова, вимовлені сердечним тоном, вразили мене. Так не раз зверталася до мене тьотя Гапочка, коли бувала в сумному настрої. І коли баба ступнула до мене своїми широкими босими ступнями і повним невимовної ласки жестом провела по моїй голові своєю шорсткою долонею, я був готовий заплакати, так мені стало жаль самого себе. Але я стримався. Знадвору долітав гучний поквапний ляскіт.

— Що то так ляскотить, бабо? — спитав я, хоробро силкуючись прогнати сльози.

— То дівчата перуть на ставку. Піди подивися. Та тільки не лізь у воду, щоб не дай, Господи, чого, храни, Царице Небесна, — і баба перехрестилася. — До води не спускайся, дивися згори.

Я подався надвір. Великий, широкий став, осяяний рожевим ранковим світлом, розкинувся переді мною. По його поверхні розходилися брижі, що їх відблиски й породжували гру світлик і темних плям на стелі нашої кімнати. Я всівся на краю глинястого обриву, захоплений красою свіжого ранку.

Мої перші дні або, може, тижні на ставку в Варківцях були щасливі. Велетенське плесо причаровувало мене, і я міг годинами споглядати його мінливі кольори. На березі ставу водилося чимале товариство мого віку, проводячи безжурний час у безугавних іграх. Увечорі Денис Насик, власник дому, в якому я жив з батьком, ставив свої ятері здовж ставкової греблі, накриваючи їх свіжозрізаним вербовим гіллям, а вранці вибирав з них тріпотливих мідноблискучих карасів і карасиків. Удень дівки й молодіці, високо попідтикавши спідниці, ретельно прали білизну на мілкому, коло краю, гучно вибиваючи її праниками на низьких ослонах, занурених урівень з водою. Інші намочували сувої домотканого полотна і простеляли його на прибережному спорищі білити на сонці. Баба Насичка, Денисова мати, що варила нам з батьком їсти і прибирала в кімнатах і що їй після мого прибуття доручено було ще й наглядати за мною, вдавалася до хитроців, щоб виполохати мене з води:

— Недобре так довго бовтатися в воді, — казала вона напутливо, — бо ще гляди, коли б верба не виросла в тебе в гузці.

Я не знав, вірити їй чи не вірити.

— Але ж гляньте, бабо, — заперечував я, вказуючи пальцем на гурт голісіньких хлопчиків і дівчаток у невинному віці, що

весело хлюпалися в скаламученій воді біля глеюватого берега, — ні в кого нема верби!

— А ти підожди, то й побачиш. Вона ще виросте, — сказала баба значущо.

Я провів очима її огрядну постать, як вона йшла собі геть у наш двір. Як тільки вона зникла з очей, я був уже знов у воді.

На лихо, проте, це щасливе життя не потривало довго. Одного дня химерна пригода сталася мені, така химерна, що навіть і сьогодні я вагаюся й не знаю, чи розповідати про неї. Однак вона позначила поважний поворот у моєму житті, і я не бачу, як міг би я уникнути цієї розповіді.

Одного ранку я довше, ніж звичайно, забарився в нашій кімнаті. Одна книга на маленькому круглому столикові коло батькового ліжка полонила мою увагу. На її темній палітурці витиснена була її мудра медична назва, якої я не був спроможний розуміти. Але не назва змусила мене звернути увагу на книжку. У книжці були малюнки таких речей, які, я знав, були погані. Я просто почервонів від сорому, коли вперше відкрив їх.

Я любив перегортати сторінки книжок, особливо ілюстрованих. Мені йшов шостий рік, і я ще не ходив до школи. Проте я вже вмів читати. Не пригадую собі, коли я того навчився. Найімовірніше, це сталося, мабуть, поступово і непомітно, коли я жив на залізничній станції, де так багато написів було перед очима. Я набридав усім з безперестанними запитаннями: «А що це? А що те?» і з відповідей дізнавався про значення якогось слова, наприклад, «касса» над віконечком, з якого продавалися квитки пасажирам, а потім багато разів поволі проказував його вголос, дивлячись на напис, і так відкривав, що певному звукові відповідає певна літера. Мій батько ще не знав, що я вмю читати. Мабуть, це сталося тому, що я завжди почував себе, мов зв'язаний, у присутності цього мовчазного суворого чоловіка.

Цікавість перемогла в мені мою добропристойність, і я й далі перегортав сторінки тієї неподобної книжки. На одній сторінці я натрапив на коротенький розділ і прочитав частину його. Втопившись від читання, я закryw книжку і вийшов з хати. Надворі мені прийшла в голову думка: чому б і собі не спробувати такого?

Я підійшов до Килинки, товаришки моїх ігор, і сказав їй, що я знаю нову цікаву гру. Ми були за хатою, край города, засадженого картоплею, що саме цвіла. Я розповів їй, що треба робити, тобто те, що я тількищо вчитав з книги. Вона слухняно підняла свою спідничку, держачись за її поділ руками і сидячи на колінах навпроти мене. Але книжкова теорія виявилася далекою від життєвої практики. Та річ, що її вона мала для гри, як з'ясувалося, була захована в найнедосяжнішій частині її тіла.

Коли я сидів навколішках навпроти Килинки, морочачи собі голову цією загадкою природи, гнівний голос баби заgrimів зненацька над мою головою:

— Що ви тут робите, гемонські діти?

Я негайно ж дістав від неї свій справедливо заслужений ляпас, а бідна невинна Килинка — другий. Баба не тямилася себе від обурення.

Як тільки мій батько приїхав додому з свого об'їзду дільниці, баба негайно ж заявила йому:

— Ваш панич виробляв сьогодні дуже негожі, сороміцькі речі з Килинкою. Тьху! — плюнула вона з огиди. — Такого ще не чувано й не бачено. Таке мале, а таке вже розпусне!

Мій батько спинився, вкрай здивований:

— Що таке? Що він робив?

— А те, що парубки з дівчатами на досвідках виробляють.

Обличчя мого батька збіліло, як крейда.

— Іди туди! — сказав він до мене незвичайним, загрозливим, здавленим голосом, указуючи на нашу кімнату. Я злякано послухався.

Він не ввійшов за мною до кімнати, а замкнув її двері, з кухні, на ключ. Через кілька тривожних хвилин він відімкнув двері і ввійшов, держачи в руці жмут березових різок, і замкнув двері знов, цього разу з середини. Я бачив, що мало статися щось страшне.

— Скажи мені, що ти робив? — допитувався він, грізно підступаючи до мене. Очі його мружилися з люті.

Я тремтів. Що міг я йому сказати?

— Кажі мені, — домагався він, — кажі мені зараз же, бо інакше я тебе вб'ю отут!

— Я... — почав я, запинаючись, — я більше не буду... — благав я, схлипуючи, тремтливим голосом.

— Слухай, — вимовив він, сівши на стілець переді мною, — я думав, що ти порядний хлопець. Але виходить, ти тільки безпутній виплодок твоєї безпутньої матері. Так само зіпсутий, як і вона, її паскудний виродок. Скидай штани!

Я підкорився. Він підвівся, великий, страшний чоловік, схопив мене за руку. Наступної миті різки засвистіли в його руках, впиваючись жалючо в мое оголене тіло. Раз за разом. Часто. Довго. Він шмагав з усієї сили. Я верещав, я виривався розпачливо, але його хватка була залізна.

Мій Боже! Я простив моему батькові все, вже давно. Але я здригаюся ще й сьогодні, коли згадую цю дику, жорстоку сцену.

Нарешті він утомився. Він перестав шмагати й відкинув від себе решту понищених різок, що ще були в його руці, тоді потяг мене до дверей, одімкнув їх і викинув мене геть до кухні.

— Там, — прогарчав він хрипко, вказуючи на піл між піччю й стіною нашої кімнати, — там ти спатимеш, на голих дошках, сюніч, а не на твоєму ліжку, — він рушив до кімнати, але на дверях спинився й обернувся до баби, що стояла налякано коло дверей надвір. Сльози були в її очах. Вона страшенно шкодувала, що сказала моему батькові про мою провину.

— А ви, бабо, і не думайте давати йому щось підслати під себе. Нехай має науку! — і він вийшов з кухні.

Я не відчував твердості голих дощок. Вони були приємно прохолодні і гладенькі, і милосердні до мене, більше за мого батька. Я визнав, що мені було не так уже й погано на них, випростаному на животі й з головою на лікті, замість подушки.

Я не почав ненавидіти свого батька тієї ночі. Я був надто приголомшений тоді.

Лежачи там, на полу, я чув, як баба сумно зідхала. Потім вона вийшла, обережно причинивши двері. Я знав, що вона пішла до другої хати, за садом, де вона мешкала з своїм дідом Насиком. Тоді я заснув.

Я почав ненавидіти свого батька пізніше, ненавидіти й боятися. Дуже скоро я перестав верещати, коли він, мотаючи мою голову з боку на бік, тягав мене за вуха, завжди червоні й напухлі, або бив мене долонею по лиці, або шмагав мене різками чи чим іншим, або караючи мене різними іншими способами. Не з страху витерплював я всі ці тортури мовчки, а з ненависти.

Одного разу він поставив мене на гречку вранці, збираючись їхати на об'їзд до другого села.

— Ти стоятимеш на гречці, аж поки я не приїду додому. Але знай, я про все довідаюся. І якщо ти не стоятимеш увесь час, то я з тебе шкуру спушу.

Він замкнув двері кімнати з кухні і вийшов. Він мав повернутися не раніше вечора.

Цей сорт зерна популярний у моїй країні. З гречаних крупів варять смачну кашу, як їсти її з маслом, або з вишкварками з сала, або з молоком. Гречане борошно добре на вареники, млинці, галушки тощо. Але нетовчене зерно гречки тверде, тригранне, вкрите міцною лускою, і ребра його гранів сходяться під досить гострим кутом. Ті грані не ранили шкіри, коли ви стоїте на їх голими коліньми, а поволі вгрузають в тіло.

Приблизно через годину після від'їзду батька, не чуючи ні звука з запертої кімнати, баба почала турбуватися в своїй кухні.

— Іване! — гукнула вона з кухні, — Іване!

Я мовчав.

— Іване! Чи чуєш ти мене? — цього разу вже була тривога в її голосі. — Скажи хоч одне слово. Йване! Що ти там робиш?

Я не відповідав.

Була якраз зима, десь так коло Різдва. Я чув, як баба, жапаючись, вбиралася в свій кожух і запиналася великою хусткою, збираючись вийти з хати. Потім я почув, як заскрипів сніг під її квапливими кроками. Вона обходила навколо хати, щоб зазирнути в кімнату крізь одне з вікон.

Вона побачила мене навколішках на гречці.

— Ох, Господи! — простогнала вона. — Бідна дитина! Устань з колін! Чуєш? — наказувала вона мені.

Я не поворухнувся.

— Іване, любий! — почала вона благати. — Слухай сюди, устань з колін, відпочинь, моя дитино.

Я був, немов закач'янілий.

— Ой, Господи, Царице Небесна! — вистогнала вона. — Він зробіть каліку з дитини. Підведися ж бо з колін, кажу я тобі! Устань, бо захворієш.

Я заперечливо похитав головою.

Баба замовкла. Вона постояла якусь хвилинку тихо, а тоді знов почувся скрип її кроків. Вона відходила. Мабуть, надумала щось інше.

І справді, вона незабаром вернулася з Марком.

Марко Сенчило був мій найкращий друг, хоч він і був кілька років старший за мене. Він жив у чисто вибіленій хаті поруч з нами. Коли він приїздив додому з своєї спеціальної школи, в якій він учився на землеміра, на літні або різдвяні вакації, я майже не відходив від нього. Він був моєю першою енциклопедією, бо він знав усе чисто про зорі, диких тварин, комах, птахів і рослин. Я дуже любив його.

Очевидячки, баба надіялася, що я, може, послухаю його. І от вони вдвох, і разом, і навпереміну, почали благати мене, щоб я встав з гречки. Хоч на часинку. Марко піде на дорогу пильнувати, чи не іде мій батько. Тоді він дасть умовлений сигнал небезпеки і баба негайно шепне мені, щоб я ставав на гречку. Батько ніколи про це не дізнається.

Вони вимовили так багато співчутливих слів з приводу мого жалюгідного стану, що мені стало шкода самого себе. Сльози ринули мені з очей. Однак я з гречки не встав.

Ні, я був незламно твердий. Нехай я стану калікою, думав я мстиво. Нехай мій жорстокий батько побачить, як він знівечив свою рідну дитину.

Коли мій батько відімкнув двері в сутінках і наказав мені встати, я був не в стані поворухнутися, так залякло було все моє тіло, і тоді баба, з повними сліз очима, підвела мене й допомогла мені додбати до полу в кухні. І то вже вона повиколупувала зерна гречки з моїх колін. Вони були спухлі і нагадували щось подібне до стільника неприродного криваво-синього кольору.

Хоч як я ненавидів свого батька, мій брат, Микола, ненавидів його ще дужче. Микола з'явився в Варківцях десь так за рік після мене. Кілька років пізніше, коли ми обидва вже були гімназистами й жили в хуторі Ланському, він, тільки між нами двома, звичайно, говорячи про нього, вживав замість «тато» слова «татарин». Воно викликало в нас аналогію з татарин, один з татар, історичного ворога українського народу, що було в українських устах ще й тоді синонімом жорстокого, безжалісного й небажаного чоловіка.

Я не любив грубих висловів, а ще менше кличок, тому й не вживав ніколи цього слова на адресу мого батька, але терпів його в устах мого брата.

Він пробував називати й нашу мачуху між нами «мамарин», застосовуючи того самого способу словотворення. Але мені це не подобалося, і я заперечував проти цього, бо я ставився до неї інакше.

Тих років хвороба мого батька ставала дедалі більше помітна. Він уже не міг ходити без палиці в руках, і коли він дибав уранці до клясної кімнати, що її ми використовували наніч як спальню — мій брат, я і бабуся, мачушина мати, — він мусів чіплятися за гаки довжелезної вішалки на учнівський одяг, потяглася здовж усєї стіни коридору. Зачувши його важкі неправні кроки, ми негайно прокидалися, вискакували з ліжка, мов ошпарені, й зачинали хапливо одягатися. Це повторювалося майже щоранку, точно о 6 годині. Ми ніколи не прокидалися самі. Ще один доказ того, що ми були вкрай розбещені хлопці!

Наша розбещеність наочно виявлялася кожного разу, коли тільки ми ходили на річку «купатися», як це звалося.

— Глядіть же, — наказувано нам, — щоб ви вернулися додому через дві години найпізніше.

— Авжеж, авжеж, — радо запевняли ми, щасливі перспективою побавитися пару годин.

На річку ми майже бігли, і там, забуваючи про все на світі, ми віддавалися плаванню, поринанню, потім бралися ловити вудкою рибу і розважалися з нестримністю тварин, що вирвалися з клітки в звіринці. І не встигали ми ще як слід натішитися своєю короткою волею, як уже наставав вечір і не залишалося більше нічого, як тільки плентатися неслухняними ногами до того похмурого місця, яке звалося нашим домом і де на нас чекала неунікненна кара.

Наш батько не випускав би нас, може, й ніколи з клітки, тобто з шкільного двору, в якому ми жили. То вже «мама», тобто наша мачуха, звичайно пускала нас на річку, перемагаючи всі батькові заперечення, а найчастіше, коли його не бувало дома. І то вже їй, бідній, доводилося вислухувати потім батькові до-

рікання, що її недоречно добрість тільки сприяє збільшенню нашої розбещености.

Час від часу мій батько доручав мені, як старшому хлопцеві, сходити до міста, за три кілометри, щось купити або, ще частіше, принести йому щось з лікарняної аптеки для поповнення його запасу ліків у його похідній аптечці-скрині з переділками й гніздами на торбинки з порошками, на пляшечки з мікстурами та іншими рідинами й на слоїки з мазями, — яку він завжди возив із собою, їдучи в об'їзд на села своєї діляниці.

Я любив ці доручення і радо перебирався в чисте убрання, в якому годилося гімназистові бувати в місті. Я йшов туди бадьоро, жваво, в найкращому настрої. Але як тільки доводилося повертати назад, хода моя ставала млява, і я мимоволі розтягав свою подорож на якомога довший час.

Одного разу, пригадую, я вертався додому з повною камфори сулією в мотуз'яній плетеній торбі. Я зійшов з курявої дороги горою й спустився на вузьку стежку, вибиту босими ногами селянок, що ходили нею на базар, здовж підніжжя горба, повз луг.

Було чудове весняне пообіддя. Латки почорнілого снігу можна було ще бачити де-не-де в ярках на нерівному обриві бугра, але повітря було тепле й повне весняних пахоців. Над широким лугом, залитим повінню з річки, відбувався весняний переклик птахів: ген-ген високо в безхмарному небі чулися звуки срібної флейти — струнко вишикувана фаланга журавлів прямувала на північ. Багато нижче, понад верхами дерев, що росли неначе з води, стрілою пролітав бекас, мов випущений з лука, і, круто спинившись у повітрі, видавав свій мелодійний поклик бузинової сопілки; зовсім унизу, над самою водою пристрасно крякали крижні, а схований десь у торішній сухій траві, невидимий «водяний бугай» час від часу таємничо гув свою басову ноту, немов з порожньої бочки.

Нема весни над українську весну!

Неможливо було не піддатися спокусі посидіти хвилиночку на свіжій молодій травиці на низькому березі над водою. Свою важку сулію я поставив на рівну поверхню низько спиляного пня коло мене. Тут вона буде ціла!

Хвилини пролітали в солодкому *dolce far niente*, як кажуть італійці, в солодкому байдикуванні, і по якійсь годині абощо внутрішній голос почав нагадувати мені, що вже треба йти, коли це раптом я побачив крижню, що сів між купинами всього за пару десятків кроків від мене. Ова! Там мусить бути гніздо!

Навколо не було ні живої душі. Не спускаючи очей з того місця, де сіла качка, я швиденько роздягся догола і зслизнув тихесенько в воду. Ссс! Вона була холодна, як крига.

Але то ніщо. Головне — посуватися безшумно поміж порижілими кущами високої трави на купинах і не зводити очей з того куща, за яким вона сіла. Було не дуже глибоко, десь так по пояс.

Я посувався вперед поволі, п'ядь за п'яддю, поміж золотих суцвіть курячої сліпоти й рідкого верболозу з пухнастими сірими котиками на ньому, схилившись майже до води й затримуючи в собі навіть дихання, вже може хвилин із двадцять, коли це — шубовсть! — моя нога послизнулася в несподівану на дні яму й я зробив необережний рух. У ту ж мить великий крижень з голосним тривожним кряканням зірвався в повітря прямо переді мною. Мисливський дріж прокотився моїм тілом. Не було сумніву, що я був недалечко від мети.

Качка не відлетіла далеко, але сіла на невеличкому плесі поблизу, на виду у мене, удаючи з себе поранену чи хвору.

Гай-гай, знаю я ці штуки! Хоче, щоб я погнався за нею й згубив те місце, де її гніздо.

Тож не звертаючи на неї більше ніякої уваги, я почав пильно оглядати найближчі купини. Ага, он воно! Чепурне м'яке гніздо з вісьмома чудовими зеленкавими яйцями!

Страшенно задоволений, я повернув назад до берега. На животі в мене й на стегнах пекуче свербіли тоненькі порізи, завдані гострими, мов леза бритов, краями довгастого листя осоки. Дарма! Я таки знайшов його! Я побачив гніздо і яйця в ньому!

Я хутко одягався, бо було вже таки й пізенько. Мені лишалася ще тільки помити ноги, перше ніж натягнути чисті шкарпетки, коли, зробивши рух до води, я послизнувся на вогкому краї берега і втратив рівновагу. Інстинктивно намагаючись з усіх сил вирівняти положення свого тіла в просторі, щоб не впасти спиною в воду, я різко вимахнув руками. Це допомогло, і я вже падав у воду ногами вперед, але, на лихо, тим своїм вимахом я зачепив важку сулію. Клята посудина в наслідок того теж утратила рівновагу, перекинулася і, брязнувши об сухий корінь пня над поверхнею землі, розлетілась на скалки, а її масна й липка рідина хлюпнула на мене. Лишенько моему новому чистому одягові! Я витеребкався на берег, так би мовити, підмочений знизу й обкамфорений згори.

Можна собі тільки уявити, яка веремія здійнялася вдома, коли я приплентався вже смерком, брудний, у понівеченому одязі, тхнучи камфорою й з порожньою сіткою в руках!

Я нагадував свою матір виразом обличчя, мімікою й жестами, ба навіть своєю темною шкірою. Мій батько був переконаний, що я успадкував від неї всі порочні риси її нерозважної, нехтолицької вдачі. І то була, здавалося, головна причина моїх страждань у Варківцях і пізніше.

Коли з'явився мій брат Микола, з його білявим чубом, ясною шкірою й з великою подібністю до батька, він став його улюбленцем. А проте й ця щаслива зовнішність не рятувала його від ляпасів по обличчі тощо, як і від інших кар. Бо наш батько щиро хотів, щоб його сини були порядні, добре виховані хлопці, а биття було одинокою методом виховання, яку він знав. Аджеж він сам, син простого городника з Куренівки, київського передмістя, теж був вихований тим самим способом, з тією тільки відміною, що його мати була порядна жінка, і він не успадкував від неї таких поганих рис характеру, які були надто очевидні в нашому випадку.

Оскільки наш батько не любив мати мене раз-у-раз перед очима, Микола мав слугувати йому, коли він умивався, чи одягався, чи робив що інше, що він дедалі менше був спроможний робити сам по мірі того, як його хвороба дедалі дужче давала про себе знати.

Моїм обов'язком було порати нашу сіру-в-яблуках кобилу Машку, давати їй корм, поїти її, чистити й запрягати вранці в бричку, коли батько мав їхати на свій об'їзд. Тільки після цього міг я йти до школи. А ввечері мені треба було, після школи, розпрягти її й відвести в стайню, що її наш батько наймав у дворі в одного селянина в хуторі, і дати їй корму на ніч. Я охоче робив усе це, аби тільки бути подалі від батька.

Усе це докупи робило мое й братове життя дуже подібним до пекла, хоч і без смоли, і я часто зідхав за тим часом, коли виросту і матиму свободу. Але роки тяглися так безконечно довго!

Боюсь і думати, що могло б статися зі мною й моїм братом, коли б наш батько не спромігся одружитися, або коли б він одружився з іншою, якоюсь звичайною жінкою, не такою, як наша «мама».

IV

Вона не завжди була мама для нас. За мого першого з нею знайомства і ще довго потім я кликав її «тьотю!», що було звичайним зверненням малих дітей до чужих дорослих пань у моїй країні.

Одного гарного дня, надвечір, мій батько, в своєму найкращому вбранні й у новісінькому брилі з тонкої легенької соломки, разом зі мною вперше вирушили кудись удвох пішки від ставка через село. Я теж мав на собі нове вбрання, з синіх коротеньких штанців, білої сорочки з відкладним блакитним коміром як у матросів, і з матроською безкозиркою на коротко стриженій голові, з двома вільними кінцями чорної стрічки ззаду

з витисненими на них брондзою якорцями і з написом спереду «Рюрик».

Ми довго йшли покрученими вуличками повз огорожені лісами просторі двори і я роздивлявся на пишні сади з яблунями, грушами, жерделями й сливами. Темнолисті вишні були рясно обсіпані стиглими темно-червоними ягодами. В одному місці, на вершку клуні було чорногузове гніздо, і я задивився на те, як до нього плавно підлетів на випростаних нерухомих крилах великий чорно-білий птах і легко сів, вірніше став своїми довгими тонкими ногами на його край, а тоді з величезного гнізда вистромились чотири дзьобаті чорногузенячі голови на тонких шиях. Наділивши одному з голодних ротів щось із свого дзьоба, чорногуз гучно заклекотав, закладаючи на спину свою довгу шию, великим своїм дзьобом і зараз же пустився в літ, немов відчавливши, і низько пролетів понад широким городом. Другий пернатий родитель уже наближався до гнізда.

— Ти не лови ґав, — досить сердито перервав мое споглядання батько, — дивись, куди ставиш ноги. Тут можна вступити. Дійсно, вступити було можна.

— Дивись, ти набрав реп'яхів на штани, — додав батько, пильно мене оглядаючи.

Справді, кілька так званих вовчків, яких густо росло попідтинню, вже вчепилося за короткі холоші моїх штанців. Я почав їх оддирати, але батько був, мабуть, особливо зацікавлений у йому найкращому вигляді того разу, тож він, давши мені підержати гарно вгорнутий і перев'язаний рожевою стьожкою пакунок, який він ніс у руках, присів коло мене і дбайливо обібрав з мене ті қолючі, чіпкі, овальні плоди. Він обдивився також і мої нові черевики, але вони були, на щастя, ще тільки запорошені.

Наш шлях поволі підіймався вгору і після одного з перехресть ми вийшли на вулицю, здовж одного боку якої тягнулася широченька канава, напівзанесена мулом. В одному місці в ніс нам ударив гострий сморід, і ми мусіли прискорити свої кроки, намагаючись не дихати. Напівзагрузлий у намулі лежав облізлий труп рябого собаки з оскаленими білими зубами. В здохлятині копошилися гідкі сірі черви.

То була остання вуличка села, і в кінці її ми вийшли до високого горба, прорізаного довгим стрімким проваллям, з якого й виходила канава. Праворуч, під крутою стіною горба, навпроти села стояла невеличка школа під зеленим бляшаним дахом, обведена високим парканом. Перш ніж увійти в хвіртку, батько ще раз уважно оглянув мое й своє вбрання й м'якою ганчіркою, що її він видобув з кишені, загорнену в папір, обтер свої й мої черевики.

Наші відвідини не були, певне, несподіванкою для молоденької, напрочуд вродливої тьоті, як можна було здогадуватися з її небуденного, чепурного, добре випрасованого вбрання — біла легенька блюзка й чорна строга спідниця, — що своєю простотою, здавалося, відтіняло її внутрішню чистоту й водночас, може й не без нарочитости, підкреслювало пропорційність її струнких принадних форм. Вона привітала нас без ніякої манірности, стримано, навіть сором'язливо, раз-у-раз червоніючи, і була, здавалося, особливо рада моїй появі, бо це давало їй зручний привід і невичерпні теми для розмов. І справді, вона майже весь час зверталася тільки до мене, розпитуючи мене про мое життя над ставком, але я відповідав односкладово — «так» або «ні», — не наважуючись ні на що більше в присутності мого батька. Він сидів на своєму стільці у досить вимушеній позі, поставивши долі коло себе свій паунок, і майже весь час мовчав, сяючи стриманою блаженною посмішкою. Я відчував цю загальну напруженість і сидів, мов на голках, аж поки нова поява притягла до себе мою увагу.

Старенька особа в сірій ношеній сукні, підперезаній синім лиялим хвартухом, увійшла, сяючи привітною посмішкою, мабуть, з кухні і ще з порога проказала:

— Самовар кипит, Досю!

Тьотя, з видимим полегшенням, схопилася з місця.

— Це моя мама, — відрекомендувала вона мені стареньку.

Мій батько підвівся й церемонно вклонився, не подаючи руки, як уже знайомий, а я тільки дивився на неї вражено. Ніколи ще я не бачив такої бабусі. Її похила постать не виказувала нічого подібного до невимушеної, повної власної гідности постави баби Насички чи інших старих жінок у Варківцях, багатому селі з колишніх лейстрових козаків, гордих тим, що ніколи не зазнавали панщини. Була вона худенька, маленька, щупла, з вигнутою в дугу вузькою спиною й довгими вузлуватими в долонях руками, що звисали з її випнутих уперед плечей. Так страшно здеформувати жіночу постать могло тільки, це було б ясно вдумливому спостережникові, безнастанне порпання нахильці в горді та носіння в обох витягнутих руках важких відер з водою.

І спостережник був би недалекий від правди, подумавши це. Як я дізнався пізніше від тьоті, її мама заробляла на прожиток собі, своєму чоловікові-п'яниці та дванадцятьом дітям, з яких вижило тільки троє, тим, що вигодовувала свині на продаж і порала город у маленькому містечку Ямполі, над Дністром. Дося була її найменша дитина.

Відповідаючи звичайним «добридень» моєму батькові, вона мусіла повернути набік голову, пов'язану чистою білою хустиною, — ще одна ознака того, що нашої візити чекали, — щоб

бачити того, з ким вона розмовляла. Але я був нижчий за неї, і може тому, що їй легше було говорити зі мною, вона підійшла до мене.

— Як ся називаєш? — запитала вона, дивлячись на мене з цікавістю своїми темними й дивно яскравими очима, так подібними до звабливих очей її молоденької дочки. Її худе лице було все в зморшках; зжовкла на сонці шкіра старим пергаменом обтягувала виличні й черепні кості; гостре, випнуте вперед підборіддя майже сходилося з викривленим набік, звивистим носом над проваллям беззубого рота. Зовсім, як Баба-Яга, подумав я собі, на картинках. Але чаклунський рот її був розтягнений у привітну посмішку.

Я назвав своє ім'я.

— А ти чемний, Івасю?

Бачивши, що я, мабуть, не дуже розумію, вона додала:

— Ти не бешкетник, ні? — і знов повернула свою голову набік, щоб глянути лукаво на мого батька.

Я засоромлено мовчав. Я розумів її, хоч вона говорила якось чудно, але на тему бешкетництва я не хотів би розводитися в присутності мого батька.

Поки ми знайомилися з бабусяю, батько, користаючи з того, що тьотя вийшла з кімнати, поклав на стіл свій пакунок і почав його розв'язувати. Тим часом тьотя внесла й поставила на приготовану на столі тацю невеликий, сяючий жовтою міддю самовар і, побачивши гарну коробку, що саме появлялася на світ із своєї чепурної обгортки, спалахнула рум'янцем:

— Нащо ви це, Несторе Павловичу? Це зовсім не було потрібне . . .

— Нічого, Докіє Петрівно, це не пошкодить, — сяючи, сказав мій батько і розкрив коробку. Вона була повна дорогих шоколадних цукерок.

Все ще рум'яна, тьотя подала на стіл склянки з скляними теж блюдечками, таріль з бісквітами й тонко нарізаною м'якою булкою, і цукерницю, повну білого з легеньким блакитним відсвітом грудкового цукру. Ми всі взялися пити запашний прозорий чай, що світився бурштином у склянці при світлі гарної газової лямпи під зеленим абажуром.

Коли батько підвівся прощатися, тьотя наполягла на тому, що я повинен лишитися в неї наніч, бо, як вона сказала, було вже пізно для малої дитини йти такий довгий шлях уночі.

— Гляньте на нього, — звернулася вона до мого батька, — він уже куняє.

То була правда. Повіки мої злипалися, яскраво освітлена кімната оберталася в блискучий на сонці ставок, на тлі його з'являвся химерний візерунок з зеленого листа й жовтих колочок

і звідкілясь впливав казковий профіль Баби-Яги. Я вже не чув, як пішов собі мій батько, бо мене негайно поклали в ліжку.

Вранці я прокинувся на вузькій твердій каналі в одній з двох чепурних кімнаток, що склали вчительську квартиру, під однією ковдрою з бабусею, тільки голова її була на протилежному кінці. Ми спали «нижниками», як фігури в картах.

Тьотя встала пізніше за нас. Перш ніж вона вийшла з своєї кімнати, вже вмита, свіжа, у буденній простенькій сукні з темносинього в білий горошок перкалю, я встиг оббігти кілька разів навколо будинка школи в порожньому дворі й досить занудитися. Ми напилися чаю з молоком і чорним хлібом з маслом.

— Що, Досю, — сказала бабуся, встаючи з-за столу й рівняючи на голові свою злинялу хустинку, — будемо сьогодні прати?

— Треба б, мамо, алеж... — тьотя глянула на мене.

— Я піду собі додому, — сказав я з готовістю, зрозумівши її погляд і подумавши про веселе товариство, що чекає на мене коло ставка.

— Підеш? А ти знаєш дорогу?

— Знаю, — сказав я впевнено. — Спершу треба минути дохлого собаку, потім черногузів, потім... — я трохи зам'явся, пригадуючи собі, що ще там було особливого на нашому вчорашньому шляху, — потім повз сибірського собаку, — закінчив я, згадавши великого сірого пса, що шалено гавкав на нас в одному дворі, стрибав і рвався з ланцюга.

Бабуся розтягнула свій рот до вух, сміючися з мого опису дороги.

— Ов, я бачу, ти справді добре знаєш дорогу, — і собі сміючись, сказала тьотя. Потім, оглянувши мене з голови до ніг і перезирнувшись з бабусею, додала: — Здається, ти вже досить великий. Дорога майже весь час проста, а як заблудиш, спитаєш когось, як пройти до ставка. Гаразд?

Я кивнув.

І ось я вирушив у самостійну подорож через село з патином, як сказала бабуся, тобто з кийком від собак. Ранок був гарний, соняшний. Я бадьоро йшов собі, вимахуючи своїм замашним ціпком і завзято збиваючи вершки у стрічних реп'яхів. Так проминув я, пробігши, пам'ятного пса, потім черногуза.

В одному місці невеличкий гурт замурзанців мого віку, два хлопчики й трое дівчаток, стояли на вулиці коло відчиненої хвіртки в тіні великої дикої груші. Хлопці були в довгих, не першої чистоти, застібнутих на дерев'яну цурку штанях і таких же сорочках з домотканого полотна, що стояло на них лубом, і в непомірних неоковирних картузах, а дівчатка в червоних хусточках і темних спідничках поверх довгої полотняної сорочки. Ноги у всіх були босі й укриті чорною корою давнього по-

ходження. Товариство, пороззявлявши роти, уважно й критично розглядало деталі мого незвичайного в Варківцях убрання. Я собі йшов у повній мовчанці, почувуючи себе під їхніми німими невідступними поглядами так, як, мабуть, відчуває себе дебютантка-модель на показі мод. Я вже був від них на віддалі кількох кроків, коли мої споглядальники, немов на команду, порушили напружену тишу голосним глузливим скандуванням:

Па-нич, па-нич,
На-... на бич,
Бич переломився,
А панич убився.

Це була образа, ще й нарочито скерована проти мене. Я став і озирнувся.

— Ось я ж вас!

Із цим вигуком, я войовничо вимахнув своїм кийком і кинувся на напасників. Вони в ту ж мить, під вереск дівчаток, чкурнули в двір і заціпнули за собою хвіртку. Я повернувся, щоб іти далі, задоволений тим, що наполохав їх, і так помстився за образу. Проте моя радість була передчасна. Почувуючи себе в повній безпеці неприступного мені двора, мої недруги знов застосували проти мене свою словесну зброю, хоч уже й на інший тон і манір:

— Ішов жид, кателик,
Загубив черевик,
А я йшов та й найшов,
Та й на..., та й пішов...

— тріумфально неслося мені навздогін з двора.

Мені не лишалося нічого іншого, як тільки прискорити кроки. Однак репертуар моїх ображувачів виявився невичерпний, і аж поки я не зник за поворотом, до моїх вух долітали їхні щиронародні, з не дуже пристойними словами вірші на знеславу чужинця в коротеньких штанцях.

Я проминув уже й сибірною собаку, роздумуючи про невидгоди незвичайного вигляду, коли це майже над моєю головою пролунав співучий голос:

— А здоров був, паничу!

Я підвів голову, незадоволений цим титулуванням, яке щойно принесло мені купу неприємностей. Коло перелазу, спершись об лісу, стояла гарна чорнява молодиця. Її приязна усмішка не віщувала мені, здавалося, нічого поганого, і я відповів:

— Драстуйте.

— А чий ти?

Я барився з відповіддю, не знаючи, що саме казати: називати ймення мого батька чи що.

— Де ти живеш? — прийшла мені на допомогу молодиця своїм новим запитанням.

— Над ставком.

— У баби Насички?

— Егеж.

— То ти хвершалів!

Коли таким чином моя приналежність була встановлена і я вже збирався рушати, молодиця спитала:

— Хочеш огірка? — і не дожидавши моєї відповіді, почала длубатися в свої обвислій пазусі.

— Ось на, їж, — простягнула вона мені молоденький, щойно зірваний огірок. Я подякував їй і, відкусивши кусень з цього соковитого свіжого плода, почав його жувати, вдруге збираючись іти собі.

— Стій, ось я дам тобі ще вишень на дорогу.

Вона щезла в мого поля зору за лісою, але не минуло й двох хвилин, як вирнула знов, з чималою овальною коробкою з руках, яку вона поставила на перелазі.

— Куди тобі їх? Є в тебе кишенья?

Кишень не було. Я вже почав думати про свою пазуху, коли молодиця знайшла кращу розв'язку проблеми, куди примістити вишні.

— Скидай свого картуза.

Я слухняно зняв свою безкозирку, і добра молодиця, зірвавши широкий лист з поблизького лопуха, спочатку гарненько вислала ним дно мого головного убору, «щоб не закаляти», як сказала вона, а тоді насипала в безкозирку щедрю купу вишень.

— Їж на здоров'ячко!

Я подякував і в найкращому настрої пішов далі, ласуючи вишнями. Не так уже було й погано, думав я собі, бути вдягненим у незвичайне вбрання.

Мені не довелося питати дороги і за якийсь час я, ще маючи добру пригорщу або й дві вишень у картузі, став перед бабою Насичкоюю.

— Хотите вишень, бабо?

— Матінко, Царице Небесна! — сплеснула вона руками. Що ж ти з собою зробив? — Вона відступила трохи, щоб краще мене оглянути. — У реп'яхах, у кізяках, пика в вишнях, сорочка в вишнях. А картуз!

Я глянув і тільки тепер побачив, що лопуховий лист продрася і білий верх моєї безкозирки просяк червоним соком.

— Горенько мені з тобою, — бідкалася баба, — що скаже твій батько, як вернеться ввечорі? Іди ж скоро в хату, скинь усе з себе, нехай я попереу. Та вмийся!

Я нашвидку вмився й убрався в свої старенькі довгі штани й линялу блакитну сорочку і подався, підскакуючи, до ставка.

До вечора було ще далеко, а на березі вже чекало на мене замурзане товариство таких же задрипанців, як і я. У моєму буденному вбранні воно прийняло мене як свого, без ніякого визнання.

Баба чимало попрацювала того дня і до вечора встигла випрати, висушити й гарненько покачати дерев'яним рублем і качалкою мое парадне вбрання. Однак воно вже навек утратило свою новизну і парадність. Я не жалкував за ним, бо воно робило з мене чужинця в моїй рідній країні. Воно не принесло мені добра ні тоді, коли викликало в одних ворожість до мене й бажання мене образити, ні тоді, коли спонукало інших обдаровувати мене. Я почував себе щасливішим без нього, — такий, як і всі.

Мій батько мав на це інший погляд. Він приїхав увечорі, неминучий як доля. Того вечора були вже не ламкі березові різки, а завбачливо придбаний, майже круглий у перерізі, довгенький відрізок з незнищеною вічного сирового реміню. Бувши складений удвоє, писав він подвійну криваву смугу на голому тілі за кожного шмагу.

Того вечора, після першого вдалого застосування, батько поклав своє нове виховне знаряддя навидноті, на буфеті в нашій кімнаті, як перманентний нагад для мене тієї повчальної істини, що слідом за кожним злочином, невідступно мов тінь, іде неunikненна кара.

V

Акуратно складений удвоє круглий ремінь на нашому буфеті був у мене щодня перед очима й я ненавидів його не менше, мабуть, ніж, скажім, американський професійний зломник банкових сейфів ненавидить електричне крісло в Зінг-Зінгу. Проте, не зважаючи на це, ремінь з буфету, як і те крісло, час від часу знаходив собі застосування. Я був, — леле! — невивправний. Це ставало дедалі ясніше моєму батькові.

Мабуть, мою нехвальну поведінку обговорювано в школі під горою з панною Тарасевич (хоч можна з певністю припускати, що батько ніколи й словом не прохопився про мою жахливу порочність, викриту бабою Насичкою отоді за хатою), і там було домовлено, що мені слід перебувати хоч час від часу під її благодійним впливом. Задля цього мій батько придбав плетену з рогози мату, простеляти щовечора на підлозі в порожній клясній кімнаті як ліжко для мене, бо був саме час довгих літніх вакацій, коли бувала щаслива нагода збільшити тісне мешкання вчительки коштом додаткової великої кімнати, з якої всі лавки виносилися до повітки.

Спочатку то було на кілька днів, потім це стало тижнями, «щоб уберегти його від поганого впливу селянських дітей», як це говорилося. З цього можна виснувати, що панна Тарасевич мала відмінне від мого уявлення про моє щастя і моє оточення.

Але від останнього вона була безсила ізолювати мене. Бо й під горою проживали нащадки запорожців. І коли тільки я виривався, знудившись, з відлюддя мого заслання в шкільному дворі — босий, розхристаний і без шапки — вони приймали мене в свою голодранську січ, навіть не змушуючи мене читати отченашу.

Хоч, проте, і в них була своя пароля для посвячених:

— Чи хліб, чи малай?

Це виголошувалося грізним тоном, так немов би за цим запитанням мало йти лупцювання або принаймні добрий тусан. Я уникнув цього через особливу ласку до мене, хоч я й не знав, що на це відповідати. Я навіть не знав, що таке «малай» у цій формулі, як не знав я, що таке «кателик» у образливому скандуванні ворожої до паничів варківської малечі. Але, як виявилось, ніхто того не знав у Варківцях, навіть старий дід Насик, що знав усячину, навіть про Георгія Побідоносця, переможця Царя-Змія. І можна цілком певно думати, що ті слова дійшли в переданнях від покоління до покоління від давніх забутих часів, коли предки варківчан жили в тому краї, де кукурудзу мелють на борошно й печуть з нього малай і де трапляється зустрічатися на дорозі з католиком.

Під горою в мені не вбачувано ні жида, ні кателика. З першої ж зустрічі мене прихильно втаємничено в те, що саме треба відповідати на той грізний вступний запит:

— Не бий і не лай.

Проказавши цю формулу посвяти, я був тим самим негайно прийнятий у члени горопашного товариства, і ми негайно ж рушили всі в недалеке провалля, де можна було без перешкод гратися в війни, шукати кремені і ще якісь білі, червоні, рожеві, зелені й жовті з золотим полиском камінці. Туди, крім нас, забігали ще тільки рябі, рудо-чорні свині, що, рожкаючи й плямкаючи, рилися в вологій землі, порослій буйною травою, або барложилися в калюжах, та зрідка — худючі пси, що гризлися між собою, розтягаючи викинутий у провалля труп дохлого коня чи корови.

Собаками ніхто, здавалося, не клопотався в Варківцях. Але до свиней варківчани ставилися інакше. Раз або й два на день якась господиня з поблизьких дворів виходила за ворота й, узявшись у боки, зачинала дзвінко гукати, так що чути було аж у проваллі:

— Паць, паць, паць, пацю-уу!

Цікаво було спостерігати, як зачувши знайомий голос, той або інший гурт свиней негайно підіймали дотори свої довгі рила, наставляли вуха і, мабуть, пересвідчившись, що то кликано саме їхній гурт, дружно хрокнувши, прожогом кидалися бігти з провалля до свого двору, до повного корита з улюбленим пійлом.

Я приходив додому, тобто до школи, голодний, у реп'яхах і забруднений, але щасливий. Тьотя ніколи не гнівлася на мене за мої походеньки. Вона тільки вимагала, щоб я негайно вмився, помив ноги й почитився. Виклавши з пазухи назбирані камінці, я брався за нудне наводження чистоти в своєму вигляді. Поспішаючи, я робив це недбало, і траплялося, що тьотя педантично завертала мене назад до вмивальника.

Але після їжі наставляла цікава розвага. Тьотя діставала книжку з кольоровими таблицями різних мінералів і ми з нею заходжувалися визначати мої викопні багатства. Золота серед них не було, як запевняла тьотя, але був польовий шпат, кремень, кварц, слюда й колчедан.

Я жадібно запам'ятовував назви й на другий день брався просвіщати своїх сільських товаришів. Проте, вони мало цікавилися назвами. Найважливішою була для них практична користь, і з усіх мінералів, знаходжуваних у проваллі, вони цінили тільки кремені, що їх уживалося до кресал, які, разом з кисетом на тютюн, носили при собі всі курці у Варківцях. З решти камінців вони вибирали однакові кольором і розміром, щоб гратися ними «у крем'яхи».

Вони навчили й мене цієї гри, але вона була мені цікава лише доти, доки я не опанував необхідною для неї спритністю рук. Мене мало захоплювали гри. Я жив своєю уявою, і провалля, з його розгалуженнями й острівцями, давало мені багатий ґрунт для фантазування. Там, у цьому мініатюрному варківському каньйоні, я часто бував щасливий, годинами сам, наодинці з моїми видивами, невидними більше нікому.

Не знаю, що могло змусити панну Тарасевич, незалежну молододівчину, погодитися панькатися з дитиною (а пізніше й з двома) простого знайомого. Їй було тоді хто зна, чи сповна 18 років, і була вона надто молода, щоб уже їй притьмом хотілося няньчитися з дітьми, як то буває в бездітних жінок старшого за неї віку. Я не знаю, чи мій батько, що був ще тоді молодим чоловіком десь коло 25 років віком, збудив у ній якийсь особливий романтичний інтерес до себе. Судячи з того, що я бачив, я не думаю цього. Найбільше, що могло бути з її боку, це природне для дівчини її віку невинне, легеньке кокетування з цим непоканим з вигляду, досить інтелігентним, що могло їй здаватися, чоловіком, який молився на неї, як вона знала.

Вона була надто чиста, надто невинна дівчина, щоб дозволити будь-кому й йому в тому числі якісь недозволені вільності. І цілком певно він сам ніколи й не спробував би чогось такого, бо він був чоловік теж суворих правил, а опріч того він кохав її до нестями.

Яке ж трагічне було його становище! Нарешті знайшов він дівчину — вродливу, розумну, освічену, цнотливу, — дівчину, до ніг якої кожен чоловік був би тільки понад усе щасливий зложити ціле своє життя, однак це було для нього поза всякою надією. Бо яке те життя було його, чого воно було варте? Він не виглядав погано, але він знав, що був тільки жалюгідна руїна, засуджений на неунікненне й страшне повільне згнивання. Бідоласний! Він був ніщо інше, як тільки ходячий труп.

Не могло бути найменшого сумніву, що він це знав. А проте він, мабуть, не мав сили не приходити, і не дивитися, і... не мріяти. Бо він був тільки звичайна, бідна, слабка людська істота.

Вона дізналася від нього сумну історію його розбитого шлюбу й докраю обурилась. Як? Покинути свої малі рідні діти? Навіть і тварини ніколи не роблять цього. Якаж то мала б бути огидна, розпусна жінка!

Вона зацікавилася тим, як вона виглядала. Чи була вона якась красуня? Ні, звичайна собі жінка, яких багато. Чи не зробив би він їй ласку показати бодай одно з її фот? Ні, прошу пробачити, але в нього не було ні одного. Він давно понищив їх усі. Не було найменшої потреби цікавитися нею або думати про неї. Вона не заслуговує цього. Просто собі погана жінка, от і все.

Коли вона дізналася, випадково, що я вже вмю читати, хоч, як я сказав їй, ніхто мене того не вчив, її інтерес до мене зріс. Як учителька, вона любила здібних дітей. Вона показала мені книжки з шкільної книгозбірні, що були здебільшого популярно викладеними історійками про тварин, птахів і людей по різних суходолах. Але одного дня я натрапив на справді чудову книжку, про останні дні Помпеї. Я прочитав її всю. Мене глибоко вразили яскраві картини поступової загибелі того старовинного міста. Незабаром Помпея ототожнилася в моїй нестримній уяві з Варківцями, і я зо дня на день чекав катастрофальних землетрусів. Бачивши мою пригніченість, тьотя з розпитувань дізналася від мене про мої побоювання і поспішила остудити мою уяву: землетруси не бувають усюди, а тільки недалеко від вулканів. І цілком певно, що ніяких вулканів не було поблизу Варківцець!

Коли скінчилися літні вакації, я вступив до другої групи в її школі, поминувши першу. Я міг читати краще за решту учнів, але майже нічого не знав про писання й арифметику. Та вже

незабаром я почав їх хутко здоганяти. Я мав над учнями своєї групи ще й ту перевагу, що я розумів російську мову, якою нас учено в школі, бо я чув її й у родині тьоті Гапочки, чоловік якої був сибіряк, і моя нова тьотя теж старалася говорити до мене тією ж «письменною» мовою. А селянським дітям російська мова була зовсім чужа і мало зрозуміла.

Незабаром я став її улюбленим учнем. Але вона тримала сувору дисципліну в класі, з якої не було винятку нікому. Тож і я стояв у кутку за непослух, як і всі інші порушники шкільних розпорядків.

Однак вона була не тільки вчителькою для мене. Я пригадую багато щасливих хвилин, які я зазнав, сидючи вигідно в неї на її м'яких колінах, голублячись до неї, а вона в цей час ніжно гладила мене по голівці. Потім вона цілувала мене в чоло й казала:

— Пора вже тобі спатки, любий.

Тоді, зідхнувши, я облишав її коліна, де мені було так затишно, як пташеняті в м'якому гніздечку, і йшов до своєї мати. Коли я, роздягнувшись, залишався тільки в спідній сорочці, вона звичайно казала:

— Стань на коліна і прокажи молитву.

Я ставав на коліна і проказував молитву, якої мене навчила була ще тьотя Гапочка, потім, перехрестивши себе й подушку, лягав. Вона підходила до мене, нахилилася, поправляла на мені ковдру, проводила своєю ніжною долонею ще раз по моїй голові й казала:

— Добраніч, любий.

— Добраніч, тьотю, — відповідав я й уже наступної миті засипав. Іноді я ще бачив, як вона брала гасову лампу й виносила її до себе в кімнату.

Я був щасливий під горою. Я називав її тьотею, але вона посідала в моему маленькому серці незайняте місце мами.

Я ніколи не думав про свою матір і забув про саме її існування.

Однак вона не забувала про мене. Одного пообіддя, я думаю, то було однієї неділі в вересні, бо ще було тепло надворі, ми сиділи, Микола і я, за однією з задніх лавок, коли наш батько ввійшов у порожню клясну кімнату. Ми відразу побачили, що він був дуже чимсь роздратований. За ним, трохи осторонь, увійшло невеличке, гарно одягнене товариство.

— Ось вони, — сказав наш батько, зробивши жеста в наш бік, і збудженими кроками вийшов геть. Двері за ним зачинилися з сердитим грюкотом.

Ми дивилися, не відводячи очей і не рухаючись з місць, на незнайомих одвідувачів.

— Боже мій! Мої діти не пізнають мене! — скорботно ви-

гукнула пані в крилатому яскравому капелюсі і в боа з лисиці на плечах. — Івасю! Миколо! Невже ви позабували мене? Я ваша мати. Ну те, біжіть до мене.

Ми повитеребкувалися з-поза нашої лавки й почали несміливо підходити до неї, посуваючись здовж проходу між двома рядами лавок і час від часу легенько підштовхуючи один одного. Вона рушила нам назустріч, кинулася на коліна, обхопила нас обох разом у свої обійми і цілувала нас без кінця. Навколо неї стояв сильний запах парфумів і пудри. Її лисиця з довгим пухнастим хвостом, з мордою й очима, як жива, привернула до себе багато з нашої уваги. Ми поводитися пасивно: вона була чужа, незнайома нам пані.

Тоді вона опам'яталася:

— Це ваш дядько, Максим, мій брат, — вказала вона на дженджуристого вигляду панка, добре випрасуваного, з моноклем в одному оці, молодого, лисого й усміхненого. — Чи ти пригадуєш, Івасю, любий, як твій дядько зробив був маленький поїзд для тебе гратися, з маленькими живими жабенятами за пасажирів у вагончиках?

Ні, я не пригадував собі цього. Я був певний, що бачу того пана вперше в житті.

— А це ваша сестричка, Рая, — далі казала вона, легенько підпхнувши до нас дівчинку з ластовинням на злегка кирпатенькому носикові і з великим синім шовковим бантом на її руських довгих кучерях.

— Ось іграшки для вас, хлоп'ята, — сказав наш дядько, виймаючи з шкіряного саквояжа строкато розмальовану опуку і маленький зелений паротяг з двома брунатно-червоними вагончиками того самого розміру і кладучи це все на стіл учительки, коло якого ми стояли. Наша сестричка тільки дивилася на нас допитливими, дивно сміливими очима.

Наступної миті двері з учительської квартири розчинилися з різким скрипом і ввійшов наш батько, дуже блідий, з очима, уставленими в якусь точку десь над головами наших відвідувачів.

— Час іти геть, — вимовив він чудним глухим голосом, звертаючись до когось, кого він бачив над їхніми головами.

Наші мати й дядько Perezирнулися здивовано й з обуренням.

— Он як, нас проганяють, — сказала наша мати, бліднучи. — Господи! Мені не дозволяється голубити моїх дітей? Ви дуже жорстокі, Несторе Павловичу! — Вона назвала його на ім'я й по-батькові і зверталася до нього на «ви», як до чужого.

— Такою були й ви, — огризнувся батько.

— О, благаю вас, умилосердьтеся, я ж мати, дозвольте мені ще пів години!

— Мати? — прогарчав батько. — Сука, і та не покидає щенят. Сперечання даремне. Он двері! — він витягнув руку в той бік.

Наша мати випросталась.

— А-а-а, я бачу, — протягла вона в'їдливим тоном, — ваша коханка, — вона з особливим притиском вимовила це слово, — вона не хоче мене тут!

Наш батько потемнів. Він уп'яв свій розлючений погляд просто в її очі, вперше дивлячись на неї за весь час.

— Ти, негіднице безпутня, ти смієш називати... — Він не скінчив. Він був недалекокий від того, щоб ударити її.

— Легше, легше, — наш дядько проказав застережливо, заступаючи собою нашу матір і запихаючи в кишеню свого сірого піджака монокл, який випав йому з ока. Батько не звертав на нього ніякісінької уваги, неначе його зовсім там не було. Його повний шаленої люті погляд свердловив наскрізь лице нашої матері.

— Ходім, сестро, — вимовив наш дядько, обіймаючи її за стан лівою рукою, а правою тримаючи дівчинку за плече.

— І прошу забрати все це сміття геть, — сказав наш батько, вказуючи на іграшки на столі. — Бо я їх попалю!

— Ні, — сказала наша мати, спинившись коло дверей, — ні, не смієш, то їхні цяцьки. Прощайте, мої дітки!

— Прощайте, хлопці, — сказав наш дядько.

Ми стояли, наче прикипілі до місця, спустивши очі додола. Двері за ними зачинились.

Наш батько кинув на нас знищувальний погляд і вийшов з клясної кімнати, почувши, що за гістьми клацнули, зачинившись, надвірні двері.

Кілька хвилин мертва мовчанка панувала в учительській квартирі. Потім сильний звук порушив її, немов хтось лягнув книжкою об стіл.

— Отже я ваша коханка, — проказав голос тьоті, що його ледви можна було пізнати, так він був сповнений люті. Внутрішні стіни були, мабуть, тоненькі, бо було ясно чути кожне слово.

— Не звертайте ніякої уваги на це. То говорила злоба.

— То говорила ваша жінка!

Після короткої павзи:

— І вона мала рацію. Хто я така, справді? Що можуть люди думати про це все? Ні, так не може тривати далі. Треба покласти кінець цьому дурному становищу і моїй двозначній ролі в ньому!

— Прощу вас, заспокойтеся, Докіє Петровна, — упрощував наш батько. — Цього не можна брати поважно. Ця жінка...

Вона не дала йому докінчити:

— Ця жінка, нехай вона буде що завгодно, але вона все ще ваша жінка перед законом і в очах інших людей. А я...

Невиразне схлипування почулося за стіною. Ми довше не чекали. Зовнішні двері клясної кімнати були замкнені, то ж ми тихенько розчинили вікно й вилізли ним надвір. Бо ми не наважувалися проходити крізь учительську квартиру.

Пізно ввечорі того самого дня бабуся знайшла нас, як ми стояли боязко за рогом шкільного будинку.

— О, ви тут, іден з другим? — сказала вона до нас по-своєму. — Ходіт но, ходіт до хати, не бійте ся, ваш батько пішов домів уже давно.

Вона була хороша, добра бабуся.

Наступного літа, коли розпочалися довгі вакації, нас залишили, всупереч заведеному звичаю, жити разом з батьком у Насиковому дворі над ставком. Якись поважні готування йшли у маленькій школі під горою. Ми знали про те, бо вже зробили туди кілька вилазок з метою розвідки, коли нашого суворого пана вітця не було дома. З бугра ми бачили, обережно визируючи, як там усе чистилося, милося, пралось, сушилося й пакувалося.

Однієї неділі, вранці, наш батько застріг нашого та ще одного коня в велику гарбу, позичену в діда Насика, і поїхав нею до нашої школи під горою. Передчуваючи наближення лиха, ми стояли на греблі коло ставка. Ми знали, що не було іншої дороги до міста.

І справді, після довгого чекання оддалік показалася гарба. Вона поволі наближалася до греблі, з верхом навантажена скринями, кошиками, валізами й меблями. Наш батько сидів на передку за кучера, з бабусею поруч із ним, — дуже рідка нагода бачити їх так близько поруч, бо не було, мабуть, у цілому світі двох запекліших ворогів, ніж ці дві істоти. У задку, на вузлах, височіла тьотя. Вона, мабуть, мала пильнувати, щоб ніщо не випало з воза.

Ми, обидва хлопці, стояли край дороги. Батько побачив нас, але не сказав нічого, навіть не зробив найменшого жесту в наш бік. Бабуся провела нас довгим поглядом. Коли ж тьотя порівнялася з нами, вона почервоніла.

— Будь ласка, спиніть коні на хвилинку, — промовила вона до нашого батька, — я хочу попрощатися з дітьми.

Ми підійшли до самої гарби.

— Діти, — сказала вона, дивлячись на нас своїми великими, вогкими, добрими, винуватими очима. — Я від'їжджаю. Ви будете жити з вашим батьком. Слухайтеся його. Будьте гарними дітьми. Прощайте.

Вона погладила мене спочатку по голові, тоді мого брата, і відвернулася, ховаючи свої очі від нас. Гарба рушила.

Ми стояли на греблі, повісивши голови. Важенне горе придало моє серце.

Минуло зо дві хвилини. Тоді, мов на команду, ми пустилися йти за гарбою. Ми йшли за нею на тій самій відстані, мов прогнані собаки.

Високо навантажена гарба посувалася поволі. Аж ось дорога повернула в долину, і великі колеса гарби почали кружляти швидше. Ми пустилися бігти. Але ми не могли її наздогнати і слёози ринули нам з очей.

— Тьотю, — кричали ми, — тьотю, не покидайте нас, візьміть нас із собою!

Хвилини минали. Нам уже не ставало духу бігти. Знесилівши, ми попадали додолу, в порох дороги. Світ потемнів мені в очах. Усе пропало!

І тоді, нежданно, ми почули, як торохтіння коліс припинилося. Я підніс голову. Гарба стояла і тьотя махала до нас рукою, щоб ми підійшли.

З поновленою силою ми підбігли до неї.

— Лізьте сюди, — промовила тьотя і простягнула нам руки. Але й без її допомоги ми в одну мить були вже на гарбі. Тьотя не дивилась на нас. Вона тільки пригорнула нас до себе.

— Рушайте, — сказала тьотя до нашого батька. Бабуся дивилася на нас, суворо стягнувши губи шнурочком над своїм проваленим ротом, але її темні очі в промінястих зморшках світилися дивною радістю. Два протилежних почуття, здавалося, боролися в ній: їй не подобався такий поворот подій, але в той же час вона була рада, що нас, дітей, не покинуто на дорозі.

Наш батько повернув голову на хвилину назад, неначе не вірячи своїм вухам. Він побачив нас, запорошених, з патьоками брудних сліз на замурзаних обличчях, таких щасливих у тьоті на колінах! Він не сказав нічого, але очі його сяяли і щаслива усмішка кривилася під його вусами.

Він знав, що виграв найважчу з своїх справ.

(Далі буде)

ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР: ГАМЛЕТ (дія друга, сцена 2)

У перекладі Ігоря Костецького

ПОЛОНІЙ Ну, то як ся маємо, мій добрий паничу Гамлете?

ГАМЛЕТ Дякувати Богові.

ПОЛОНІЙ Ви ж знаєте мене, паничу?

ГАМЛЕТ Ще й як. Риботорговець, а як же.

ПОЛОНІЙ Рибо? Торговець? Аж ні, паничу.

ГАМЛЕТ Аж ні? Шкода. Хочу, щоб з вас був риботорговець, а не работорговець.

ПОЛОНІЙ Рибо? Не рабо? А то як, паничу?

ГАМЛЕТ Авжеж, пане. А коли вже рабо, то щоб був порядний раб Божий. Щоб був такий, як личить світові сьому. Щоб був добірний. Щоб був один Божий на десять тисяч тих, що божаться.

ПОЛОНІЙ Дуже правильно, паничу.

ГАМЛЕТ Бо всяке Боже буває. Он сонце — воно теж Боже, ба й само божисте. А яку нікчемну воно черву розводить у здохлому собаці! От і прошу вас: божество цілує убожество. Є в вас дочка?

ПОЛОНІЙ А є, паничу.

ГАМЛЕТ Веліть їй, аби не тинялась у сонці. Само з себе зачаття штука прєблагословенна. Та щоб вашій дочці по-дурному не зачати, частіше виходьте, друже мій, на чати.

ПОЛОНІЙ Що ви тим сказати хочете? — І все та стара музика про дочку. Спершу не впізнав мене. Каже, я — риботорговець. Далеченько, далеченько заблукав. Чому й ні! Я, як ще молодий був, то хіба так вискакував із себе від кохання. Майже отак само. Ану, ще йому скажу. — Читаємо, паничу?

ГАМЛЕТ Слова. Словеса. Глаголи.

ПОЛОНІЙ І про що вони глаголають, паничу?

ГАМЛЕТ Хто гола глупою ніччю?

ПОЛОНІЙ Ні, я не про те. Я питався, паничу, про глузд глаголів, що їх читаєте.

ГАМЛЕТ Глузд — без гнуд. Пороки, пане. Пройдисвіт пише про пороки. З нього сатирик. Каже, пороки приходять у старі роки. Каже, діди обростають сивою бородою. Каже, їм пику тнуть зморшки. Каже, в них з очей тече густа амбра, сливовиця, живиця. І ще каже, в них нестача розуму щедра і при тім ущербні бедра. Всього того, пане, я потужно і могутньо переконаний. Та я проти того, щоб усе

так непогомовано виписувати. Кажу вам: глузд — без гнузд. Ви, пане, теж постарієтесь, як я, коли б тільки вмiли рачкувати.

ПОЛОНІЙ Здурів, безперечно. Глузд — без гнузд. А проте, у безглузді чи, про мене, у безгнузді є щось і від послідовности. — Тут чисте повітря, паничу, та чи не хотіли б ви додому?

ГАМЛЕТ До дому — до домовини?

ПОЛОНІЙ Гай-гай, у домовині таки нема повітря. То ви слухно. — Ну й ріже, чортяка. І щастить же отак, що божевілля постигає там, де не встигає розум, здорове мислення. Лишу його та й подбаю, щоб здибався з дочкою. — Шановний мій паничу, дозволю собі поручити себе вашій ласці.

ГАМЛЕТ Ви, пане, нічого моїй ласці не можете поручити, за що б я сам не міг поручитися. Крім життя, звичайно. Крім живоття. Крім живота.

ПОЛОНІЙ То на все вам добре, паничу.

ГАМЛЕТ Ох, нудять мене старі йолопи.

Вихід: РОЗЕНКРАНЦ, ГІЛЬДЕНСТЕРН.

ПОЛОНІЙ Панича Гамлета шукаєте? Он-о він.

РОЗЕНКРАНЦ Щастибоже, пане.

Відхід: ПОЛОНІЙ.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Шановний паничу.

РОЗЕНКРАНЦ Дорогий паничу.

ГАМЛЕТ А, друзі мої чудові! Що поробляємо, Гільденстерне? А ти, Розенкранце? Гей ви, добрі мої паруб'ята, то як же вам ідеться одному з другим?

РОЗЕНКРАНЦ Як непомітним дітям землі сієї.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Та ні, чого! Ми щасливі. Щасливі, бо не перещасливлені. Ми недостатні гудзики на капелюшку долі.

ГАМЛЕТ Ані підошви на її черевиках?

РОЗЕНКРАНЦ Теж ні, паничу.

ГАМЛЕТ Ага, то ви стали станом у неї на стані. Тобто: в самому осерді її милосердя.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Можна і так сказати. А ще можна сказати: ми служимо в її секретних органах.

ГАМЛЕТ А судьба має секретні органи, має. Такі залози внутрішньої секреції, що ой-ой. Знаменита вулишниця. Вельми правильно. Що поза тим нового?

РОЗЕНКРАНЦ Анічогісінько, паничу. Хіба лиш те, що на світі стало чесно.

ГАМЛЕТ Значить, наближається страшний суд. Але ваша новина не відповідає дійсності. Дозвольте розпитати в подробицях. Чим то

ви, мої друзі хороші, чим то ви так у судьби заслужилися, що вона вас у каталажку засилає?

ГІЛЬДЕНСТЕРН А то чого в каталажку, паничу?

ГАМЛЕТ Ну, сюди, в Данію. Чим не буцегарня?

РОЗЕНКРАНЦ Гаразд, — а решта світу?

ГАМЛЕТ Також, також, нівроку. З багатьма добрячими темницями, в'язницями ще й вземлищами. Нівроку. Але не плутайте. Бо це гарні буцегарні. А Данія препаршива.

РОЗЕНКРАНЦ Гадаєте, паничу? Ми дещо інакшої думки.

ГАМЛЕТ Ви можете бути інакшої думки. Саме з себе ніщо ані добре, ані зле. Визначає думка. Отож, для мене тут тюрма.

РОЗЕНКРАНЦ Не думка, лише ваше честолюбство витворює тюрму. Тут надто тісно вашому, ну, духові.

ГАМЛЕТ Ох, Господи. Та я б змістився і в горіховій шкаралуці. І мав би себе за володаря нескінченних просторів. Якби ж то тільки не привиджувались мені поганючі сни.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Оті сни — ні, вони таки честолюбство. А правдиве ество честолюбства править лише за тінь сновидіння.

ГАМЛЕТ Чи самий сон — хіба він сам не тінь?

РОЗЕНКРАНЦ Авжеж. І я вважаю честолюбство за таку властивість, що й гетьо вітром підбита. Властивість найлегшої ваги. Тінь тині.

ГАМЛЕТ То хто ж тоді має тіло, плоть? Ясно: наші жебраки. А монархи, а наші на всі боки видовжені герої — лише тіньова сторуна старцювання. Може, підемо до двору? Бо з мене, їйбо, ніякий резонер.

РОЗЕНКРАНЦ та ГІЛЬДЕНСТЕРН Ми до вашої розпорядимости.

ГАМЛЕТ Але ні, не тим робом. Я не хочу ставити вас у рядок з тими, ким порядкую. Сказати поправді, мене обслуговують препаскудно. Лишаймося на стежці дружби. Що ви робите в Ельсінорі?

РОЗЕНКРАНЦ Відвідуємо вас. Ніякої іншої причини.

ГАМЛЕТ Гей, та й жебрак же я, що навіть на подяку бідний. Та я таки дякую вам. Хоч, дорогі друзі, будьте певні, моя подяка трохи дорожча, ніж півкопійки. Повідайте: вас не підослали? Була в тому ваша власна охота? Добровільно прийшли ви? Нум, будьте подільчиві зо мною в правдивості. Нум, нум, кажіте.

ГІЛЬДЕНСТЕРН А що б ми мали казати, паничу?

ГАМЛЕТ Ну — дещо. Але доречне. По вас послано. Щось наче визнання блимає у вас у поглядах. Ваша скромність не достатньо сильна, щоб замазати визнання. Я знаю, добрий король і королева послали по вас.

РОЗЕНКРАНЦ Але по яку смерть послали б за нами, паничу?

ГАМЛЕТ Якраз туг ви і повинні мене просвітити. Та дозвольте вас при тому зацурувати. У нас були правила однакшництва. Співзвучні були ми замолоду. Ми були зобов'язані завжди зберігати, скажімо так, любов одного до одного. Тож задля всього, що може бути

ще дорожче, заради всього, чим найкращий викладач може вас наладувати: будьте зо мною прямі і щирі. Послано по вас чи ні?

РОЗЕНКРАНЦ (до ГІЛЬДЕНСТЕРНА) Ну? Що скажемо?

ГАМЛЕТ Я вже вас наскрізь бачу. Коли любите мене, то не викручуйтесь.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Паничу, по нас послано.

ГАМЛЕТ А я вам скажу, навіщо. Я вгадаю так, що заощаджу вам відкриття чи, пак, викриття. Ваша довірочність супроти короля та королевої? Не бійтесь, не злиняє ані на пір'їнку. А як і злиняє... Знаєте, як за давнини казали? Казали: коли сокіл у «митях» буває, — коли пора йому обмити за себе дитяче пір'я, а вбрати доросле, — то тоді особливо не дасть гнізда свого зобидити. А ви ж у мене соколи, і вже по «митях», чи не так? Слухайте сюди. Нещодавно, — сам не знаю, чому, — весь мій добрий гумор луснув і накрився. Під три чорти пішли звиклі вправи. Зо мною справді кепсько. Оці-о чепурненькі рамці, оця земелька-матінка для мене наче лисий мис — знаєте, встромляється в море, та й годі! Ясновельможна повітка, повітрячко, гляньте но, отой молодецький небозвід, отой вельце мостивий місток понад нами, гей, ще й вогник на ньому золотиться, — а мені воно купа чуми, випар зарази. Людина! Таж дивіться, який з неї кушень доробку. Царський розумом. Хисту — без берегів. А образ! Рухається з виразом, довершено, подивугідно. Коли щось робить — чисто янгол. Кмітливий так, що й біс його зна, — мов молодий бог. Красень, подобень білого світу. Мірка всякого дихання, яке, мовляв, хвалить Господа. І що ви думаєте? Як я роздивляюсь на отой — скажімо так — цимес праху? До лямпочки він мені. До лямпочки мені во чоловіцїх. Ні, не тільки чоловік, жінка теж. Чого смієтесь? Гадаєте, я бабостріл?

РОЗЕНКРАНЦ Не гадаю, паничу.

ГАМЛЕТ А чого ви кинулися зуби продавати, як сказав «до лямпочки мені во чоловіцїх»?

РОЗЕНКРАНЦ Мені здумалось, паничу — Я подумав, якщо вам опротивів рід чоловічеський, то яке ж пісне у вас буде лице, коли прийдуть лицедії. Ми якраз наздогнали їх дорогою. Вони бажать послужити вам своїм умінням.

ГАМЛЕТ А, як так, то гостинно прошу. Особливо того, що король грає. Його величності сплачу я данину. А й мандрівний лицар знадобиться тут: палаш, тарча! І герой-коханець недурно зідхатиме. І герой з настроями, герой-неврастенік, дограє ролю в мирі. І штука нехай смішить того, хто має лоскоти в діяфрагмі. Та й примадонна, первонапні мусить вільно висловитись. Гей, вона мусить ламати білі руки, бодай при тому і ламались білі вірші. Що то за шпана, оті лицедії?

РОЗЕНКРАНЦ Ті самі, що вам сподобались колись. Городські трагіки.

ГАМЛЕТ Яким то їх вітром сюди? Стаціонар чейже був для них вигідніший. І доброю славою, і доброю наживою.

РОЗЕНКРАНЦ Либонь їм перебили діло найновіші модерністичні витівки.

ГАМЛЕТ Як я був у місті, вони ще мали успіх. А зараз що — не ведуть уже перед?

РОЗЕНКРАНЦ Не ведуть. Тепер інакший авангард.

ГАМЛЕТ То вони в ар'єргарді? Іржавіють?

РОЗЕНКРАНЦ Я б не сказав. Вони силкуються дотримувати крок. Але з'явився дужчий конкурент: виводок пацанів. Вицять модерними фальцетиками, ловлять півнів на високих нотах, проте нема ради. Їх моторошно оплескують, їм жорстоко апльодують. Ото й є модний авангард. Він увів у неславу звичайні — або, як тепер їх називають: конвенційні — сцени. Рапіра пера злякалась гусячого. Багато хто боїться туди і носа показати.

ГАМЛЕТ Кажете, пацани? Дітлахи? Хто ж їх упримує? Хто їх сплачує? Що, вони справді хочуть бути вмільцями тільки доти, поки спроможні заводити, як собака в сливах? А що вони потім скажуть, коли самі доростуть до звичайних, до отих конвенційних акторів? Бо воно дуже схоже на те, що доростуть, — якщо, звичайно, не надібають на щось ліпше. Отож, кажу, чи не закинуть вони тоді своїм драмописарям кривду, що вчили їх верещати проти власного спадкоємства?

РОЗЕНКРАНЦ Воно дійсно багато роботи. З обох боків. А народів що? Він і за гріх не має гиджгати їх одне проти одного. Якийсь час було так, що й ламаного щеляга поет з актором не заробляли, коли не йшли навкулачки з конкурентом.

ГАМЛЕТ Може таке бути?

ГІЛЬДЕНСТЕРН Ще й як. А скільки голів провалено при тому.

ГАМЛЕТ І мозок провалився у битві з звитязними шкетами?

РОЗЕНКРАНЦ Атож, паничу. Геркулес провалився, що тримав глобус театру. І глобус теж провалився.

ГАМЛЕТ Дивно. Вельми дивно. Ви знаєте, дядько мій — король Данії. Так якраз оті, що кривились були на нього, поки ще жив мій батько, платять тепер двадцять, сорок, п'ятдесят — я знаю? — сто дукатів за одну мініятуру з нього. Щось протиприродне, най тя нагла кров заллес. Так сказав би кожен хвилозоп.

Сурми ззовні.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Лицедії.

ГАМЛЕТ Панове, гостинно прошу до Ельсінору. Ваші руки, нум! За приналежність гостинних запросин правлять манери та й звичай старосвітський. Нехай тепер виконаю звичай супроти вас у відповідній оздобі. Нехай я з лицедіями якщо не лицедіятиму, то бодай лицеміритиму. Кажу вам: зовні все повинно бути антик-марé. Більш, ніж

ви, повинні вони відчути, що їх приймають з фасоном. Отож, гостинно прошу. А мій дядькобатько і моя тітконечка блудять.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Дорогий паничу — блудять?

ГАМЛЕТ Ну, скажімо — заблуждаються. Бо з мене пришелепуватий тільки тоді, коли зривається бора, чи бөрва, чи борвій, чи дюдя, чи як там по-нашому норд-норд-вест. А подме теплесеньке війло з півдня, і я знову не спроможен відрізнити шуляка від жуліка.

Вихід: ПОЛОНІЙ

ПОЛОНІЙ Зичу добра панству.

ГАМЛЕТ Гільденстерне, гов! — і ви теж! — підставляйте вуха. Будьте чуйні у вусі та мотайте на вусі. Ви бачите здоровецьке немовля. Воно ще не вийшло з пелюшок.

РОЗЕНКРАНЦ А, може, воно вже вдруте ввійшло в них. Чи диво ся, як то колись казали, стару помолодіти? Діти і діди, воно й звучить сливе однаково.

ГАМЛЕТ Спам'ятає моє слово, він теревенитиме про акторів. Помічайте. Авжеж, пане, це ви правильно. В понеділок дуже вранці, бранці, тра-та-та, ланці.

ПОЛОНІЙ Новини, новини, паничу, новини маю для вас.

ГАМЛЕТ Я маю для вас, паничу, новини. Найсвіжіші: був собі Росцій, римський лицедій — —

ПОЛОНІЙ Лицедії, паничу, лицедії, якраз про лицедіїв.

ГАМЛЕТ Ланці, тра-та-та, посланці.

ПОЛОНІЙ Честю присягаюся — —

ГАМЛЕТ Ланці, посланці. А коли їдуть на ослах, то називаються осланці. І ще можна римувати: осланці — за — — Скажімо: осланці — задрипанці.

ПОЛОНІЙ Та ні бо, найліпші ігреці у світі. І вони грають усе на світі: трагедію, комедію, історію, пастораль, пасторальну комедію, історичну пастораль, трагічну історію, трагікомічно-історичну пастораль, нерозривну дію, ба навіть нерозбивну подію. Від Сенеки не пошиніють, від Плявта не розплямкаються, он які вони. Єдині у своєму роді, коли йдеться про текст писаний чи то про відсебиці.

ГАМЛЕТ «І судив Єфтай Ізраїля шість год». Бо: «і мовляли вони до Єфтая: іди до нас та й гетьмануй над нами». А як із твоею казною?

ПОЛОНІЙ Що то за казна, паничу?

ГАМЛЕТ Казна що? Казнащо. Не розуміє! То, так би мовити, сокровище, скарб. Отож, «як же прийшов Єфтай в Массифу додому, аж виходить зустріч йому дочка його з музиками й танцями — була вона в його дитина єдина».

ПОЛОНІЙ І все та стара музика про дочку.

ГАМЛЕТ Може, не так, старезний Єфтаю?

ПОЛОНІЙ Коли ви, паничу, на мене Єфтай кажете, то одвічу вам так: авжеж, у мене є дочка, і люблю я її понад усяку міру.

ГАМЛЕТ Ні, ні, далі не так.

ПОЛОНІЙ А як далі?

ГАМЛЕТ Далі так: «коли ти одверз уста твої перед Господом, дак чини зо мною так, як промовив еси». А потім уже знаєте: «й він справдив на їй обіт свій, що ним обрік себе». У перших рядках однієї благочестивої пісні вздрієте ще більше. Та погляньте: ондечки йдуть оті, хто вкоротять мені мову.

Вихід: четверо чи й п'ятеро ЛИЦЕДІВ.

Ну, ну, ласкаво прошу, майстрове. Усіх, усіх гостинно прошу. Страшно радий вас бачити, мої добрі друзі, гостинно прошу. Гей, старий друже, твоя вивіска трошечки взялася бганками, відколи я тебе востаннє бачив. То ти аж у Данію прибув бородою на мене трясти? А, і моя паніматка тут. Богородицею присягаюсь, ваша жіночість від часу останнього побачення підтягнулась угору. То щоб не сказати взагалі, мовляв, високий до неба — У всякому разі, на цілий за-каблук ближче до неба. Дай же Боже, щоб голосочок ваш та й не згубив видзвону, як ото щербатий злотий. Ні? Майстри, всіх вас ласкаво прошу. Ми зараз облітаємо, немов оті соколи на французькому полюванні, всі речі, що їх тільки побачимо. Промову, щирю, нерозводнену промову! Нум, покажіть, що ви вмієте. Нум, промову! Таку, щоб з пристрастями.

ПЕРШИЙ ЛИЦЕДІЙ А яку б то промову, добрий паничу?

ГАМЛЕТ Я чув колись, як ти промовляв. Воно ніколи не було виставлене, а як і було, то не більш як один раз. Я пригадую, п'еса не сподобалась мільйонам. Для загалу з неї була іскра, іскорка, щось надто витончене. Але як я її сприйняв, ба й ті, хто розуміються краще за мене, — була це розкішна річ. Прекрасний розподіл сцен, почуття міри, одне слово — хитра робота. Пригадую, хтось мовляв, там нічого не пересолено для гострої присмаки, жадного речення, яке говорило б за авторську афектацію. Мовляв, у тому якраз найщиріший спосіб віддати так корисне, як і приємне. Воно, мовляв, куди красніше, ніж красовите. Я любив звідти особливо одну промову. Еней розповідає Дідоні. Зокрема, коли він говорить про вбивство Пріяма. Коли пам'ятаєте, починайте з цього рядка — покажіть клясу, покажіть клясу —

Прегрубий Пірр, мов той хижак Гірканський — —

Ні, не так. Я плутаю. Але починається таки з Пірра...

Прегрубий Пірр, чия понура зброя
 Чорніла ніччю намірів його,
 Коли лежав він у коні зловіснім,
 Обмазав свій жахливий, темний вид
 Геральдики страшною кольорами:
 Від голови до ніг багряний — жаром
 Доріг присушена оздоба крові:
 Батьків і матерів, дочок, синів!
 А жар світив проклятим, лютим світлом,
 Осяював убивство владаря.
 Розпечений, лихий, в кривавих згустках,
 З карбункулами віч, пекельний Пірр
 Пряма панотця шукає — —

Ось так. Ведіте далі.

ПОЛОНІЙ А їйбо, паничу, славно. Деклямуєте з наголосами, з розсудом.

ПЕРШИЙ ЛИЦЕДІЙ — — Ось він,
 Безсилий проти грека: древній меч
 Противиться руці, упав, лежить,
 Не слухає наказів. Не рівня
 Прямові той Пірр на лють і розмах:
 Від вимаху самої злої зброї
 Знечулений заточується батько.
 По непритомнім Іліоні подих
 Пронісся й полум'я нагнув додолу
 І вухо Пірра тріском полонив.
 Бо гляньте: меч його, що був схилився
 Над молоком Прямових сідин, —
 Завис, і Пірр, жорстокости подоба,
 Застиг між волею та виконанням,
 Нечинний.
 Та часто бурі передує тиша,
 Мовчазний безрух у склепінні неба,
 Вітри зухвалі мовкнуть, і земля
 Беззвучно мертва. Й ось жахливий грім
 Нараз повітря рве. Так Пірр, по павзі,
 Знову чує у собі спонуку помсти.
 Не били так песиголовські довбні
 По латах Марса з їх довічним гартом,
 Як ось кровопускальний Піррів меч
 Б'є на Пряма.
 Гей ти, Фортуно, ти, всесвітня курво!
 Ви, боги на своїй нараді спільній,

Її знесильте, їй побийте вісь
І спиці в колесі, жбурніть обіддя з неба,
Хай враг його візьме!

ПОЛОНІЙ Занадто довго.

ГАМЛЕТ Занадто довга ваша борода. Стрижій на неї чекає. Промовляй далі, прошу. Цьому треба бугі-вугі або сороміцької коломийки. Бо інакше засне. Промовляй далі. Тут перехід до Гекуби.

ПЕРШИЙ ЛИЦЕДІЙ Та горе! З'ява: королева в трясці — —

ГАМЛЕТ Королева в трясці?

ПОЛОНІЙ А чого — воно добре. Королева в трясці — добре.

ПЕРШИЙ ЛИЦЕДІЙ — — Гасає боса й полум'я грозить
Сльозми залити. В коси вплівся клопоть,
Де щойно був вінець, а замість шат
Їй обвиває схудлий поперек
Ухоплене в тривозі покривало.
Хто бачив те, хай вмочить в яд язик
І ним Фортуни зраду позиває.
Ба й боги, будь вони її узріли,
Як на очах у неї Пірр ненаглий
Мечем дружини члени шматував,
То вибух її зойку до небес —
Якщо їх смертне зворушити здатне —
Сягнув би, і всевидящее око
Вже пролило б не жар, а жаль.

ПОЛОНІЙ Гляньте, в нього в самого жаль проливає око. Та й барва обличчя крутнулась в інший бік. Годі, благаю тебе.

ГАМЛЕТ Розкішно. Решту договориш потім. Мій добродію, чи не бажали б ви доглянути, щоб наших акторів добре влаштували? Чуєте? Скажіть поводитися з ними як слід. Вони абстрактна знятка, скорочений літопис доби. Краще вам після смерти дістати кепську епітафію, аніж, поки топчете ряст, від них погану біографію.

ПОЛОНІЙ Я, паничу, їх потрактую згідно з їхніми заслугами.

ГАМЛЕТ До лисого дідька, чоловіче. Трактуйте їх значно краще, ніж згідно з заслугами. Трактат мав би сумний кінець, якби кожному котюзі давати по заслугі. Обійдіться з ними на мірку власної вашої шани і гідності. Тоді, до речі, і ваша гідність виросте в догідність на тлі їхньої принагідності.

ПОЛОНІЙ Ходіть, панство.

ГАМЛЕТ Слідуйте, друзі, за ним. Узавтра ігрище.

Відхід: ПОЛОНІЙ, ЛИЦЕДІІ крім ПЕРШОГО.

Слухай но, старий приятелю. Чи ви можете заграти «Вбивство Гонзаго»?

ПЕРШИЙ ЛИЦЕДІЙ Чому ні, паничу.

ГАМЛЕТ Знаменито. Виставте нам його взавтра увечорі. Ви спроможні, на всякий випадок, вивчити шматочок тексту, отак рядків з дванадцять — — може, шістнадцять — — я його укладу і вставлю, — спроможні?

ПЕРШИЙ ЛИЦЕДІЙ Чому ні, паничу

ГАМЛЕТ Блискуче. Йди за тим паном. Та гляди мені, щоб його не уславили вашим тимпаном. Чи, про мене, тулумбасом.

Відхід: ПЕРШИЙ ЛИЦЕДІЙ.

Отже, мої — як то ми колись казали? — мої корінні. Попрощаюся з вами до вечора. Гостинно прошу до двору до Ельсінору.

РОЗЕНКРАНЦ Охоче, паничу. Ходить здорові.

ГАМЛЕТ Щасть вам Боже.

Відхід: РОЗЕНКРАНЦ, ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Ну, от. Нарешті сам.

Ох, я ж і фрасер, ох і оглойд!

Цей мімік погорілого театру —

Із-за мани, з-за гри в примарну пристрасть —

Уявою присилувати душу

Спроможен так, що ряска крейджаніе,

На ній погоди переміна, дощ,

І голос ще надламаний вдодаток

До цілості. А цілість що? Ніщо.

Отак собі. Гекуба.

Вже так по-панському-еспанському казавши:

Хулі йому Гекуба, хулі він

Гекубі? На хріна йому?

А отже ж.

Я уявляю, що б він, бувши мною,

Встругнув тут. Сцену б з поверхом зарюмсав,

Мішком би винних, переляком вільних,

Незнайків забалакав би, доценту

Всіх засліпив би, всіх би заглушив.

А я?

Придуток, що гойдається в байдарці

Івасиком-телесиком таким,

І човен води повен. Королівську

Життьову касу сьавки закосили,

А я й ні пари з уст. Чи я ж дрефун?

Чи кумпол мені, може, розвалили?
За бороду по городу вели?
Набили носа? Брехнями напхали
Горлянку аж углиб легенів? Хто?
Ніхто. Я сам. Нероба. Фат. Стилята.
Піжончик, що йому бракує жовчі.
Бо витиснув би з себе я гірчицю,
І вже б стерв'ятник горній впав на стерво,
Шурнув би на уїддя падла. Падла?
Я сам падлюка, підлий торбохват,
Стидкий, гидкий, бридкий — як там ще? -- мерзкий!
А знаєте ви, що таке ішак?
Не знаєте? Дивіться. Тут ось він.
У нього вбили батька. Дорогого.
А славних прадідів великих правнук,
Під'юджений до мсти згори і низу,
Мов баба, лиш клене та дулі тиче.
Тьху! Та нічого. Викине мій мозок
Ще коника такого їм, що й ну.
Я чув, є тварі з почуттям провини,
Які від ловко зладжених видовищ
Геть бараніють і сурмлять свій злочин.
Убивство без'язике, та озветься
Воно чаклунським голоском. Ушкварять
Хлоп'ята дійство про убивство батька:
Хай дядько кнацає, а я — на шухер.
Він скорчиться, і я вже в курсі справ.
Бо той мій привид може бути й блефом:
Нечиста сила мудра на приваби
Неповідимих, мовити б, ресурсів.
А слабодух, як я, либонь потрапить
І поготів із чортом чорзнаде.
Ні, духу, одканай! Стосунок більший
Я мацатиму: перевірить гра,
Чи є в царів для совісти діра.

Відхід.

1960.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА: СОВЕТОЛОГІЯ І СОВЕТОЛОГИ

В нас є чорний кіт — до речі, добре вихований. Його спальня знаходиться в підвалі, де стоїть також піч центрального ogrівання. Ми годуємо його, як звичайно годують котів: молоком, м'ясом і котячими кексами. Ці кекси — це зернята з меленого хліба і відпадків м'яса та риби. Сала наш кіт їсти не хоче, і цим він різниться від звичайного українського kota. Цей кіт, як уже згадано, дуже добре вихований. Вранці він без сніданку біжить на прохід; він тільки вимагає, щоб його погладити. М'ясо дістає він двічі на тиждень — у четвер та неділю. Він знає це і тому в інші дні за м'ясом не м'явкає, що неодмінно він робить у четвер та неділю. Кожного вечора ми даємо йому молоко та котячі кекси марки «Фелікс». Ці кекси сиплемо з паперового мішечка в миску. Як тільки наш кіт почує шелест паперу, він біжить до дверей підвалу, бо знає, що миска з «Феліксом» стоїть саме там. У порядку їжі він ніколи не помиляється; він також знає, що після порції кексів мусить іти спати. Такий порядний наш чорний кіт.

Читач напевно запитає: при чому ця котяча історія?

Дуже просто, поперше, котів у нас люблять навіть у колах енциклопедистів; подруге, ця стаття вийде округліше і не буде такою смутною; а, потреге, тут ідеться про ілюстрацію умовних рефлексів.

Народжений 1849 у Рязані Іван Петрович Павлов, професор фармакології в Петербурзькому університеті (помер у Ленінграді 1936), ствердив, що запах їжі викликає виділювання слини та шлункових квісів тільки в голодних людей. Це явище Павлов назвав «умовним рефлексом». Щоб заспокоїти опонентів, подаю, що це місце про І. П. Павлова я відписав з медичного словника. Дещо більше про умовні рефлекси можна знайти в лексиконах. Це для журналістів. Фахівці, які цікавляться умовними рефлексами, самі знають свою фахову літературу. Однак мушу ще підкреслити, що умовні рефлекси не мають жадного стосунку до питань потойбічного життя чи існування людської душі. Зате вони використані разом із спеціальними хемічними препаратами при підготові обвинувачених до показових судових процесів. Очевидно в Радянському Союзі.

Це є вступ до статті про советологію, а про наських зокрема. Я постійно стежу за писаннями цих нещасливців, які виключно з власної вини попали в ряди советологів.

Минулого року загостив у Швайцарію наш публіцист Олександр Кораб-Осадчук і виголосив доповідь на советологічну тему з окремим підкресленням української проблематики. Не можна сказати, що доповідь вдалася йому на сто відсотків. Справа в тому, що не був винен доповідач, а деяка частина «освідомлених» слухачів. Ці «освідомлені» прийшли послухати відомі їм советологічні правди, але мусіли з обуренням ствердити, що доповідач відступив від шаблону, давши пластичний перекий українсько-російських взаємин у їхній історичній перспективі. Критика доповіді в газеті «Базлер Фольксблятт» (католицький щоденник) була нищівна, а для доповідача образлива. Цікаво, що найбільший базельський щоденник «Національ-Цайтунг» (радикально-демократичний напрямок) подав речеве та прихильне обговорення реферату. Для інформації належить подати, що коментатором східноєвропейських справ у цій газеті є Іммануель Бірнбавм.

В половині березня цього року була нагода почути у Швайцарському радіо дискусію між советологами — між редактором «Цюрхер Вохе» д-ром Фляйгом, московським кореспондентом канадських газет д-ром Вассерманном і О. Корабом-Осадчуком. Диктор дуже несміливо подав, що «пан Кораб-Осадчук з Берліну, здається, українець». Щоб висловитися одверто, дискусія на тему «культурного фронту в СРСР» не стояла на надто високому рівні, можливо тому, що не була добре підготовлена. Тільки О. Кораб-Осадчук пробував подати оригінальну інтерпретацію останніх подій на культурному фронті Москви. Але тут часто перебивав йому д-р Фляйг коректурами по лінії советологічного канону. Наприклад, Кораб-Осадчук підкреслив, що події на культурному фронті треба розглядати під кутом конфлікту різних генерацій. Це очевидна ересь, бо для советологів молоді російські літератори та мистці — це авангард наростаючої протикомуністичної революції.

Мені йдеться про підкреслення факту, що весь советологічний клян живе під примусом інтерпретувати події в СРСР та його політику за встановленою обов'язковою схемою. Зокрема, якщо мова йде про наświetлення епохи сталінізму і хрущовської сучасності, зобов'язує чорно-біла палета. Все зло йде від Сталіна та його соратників, а Хрущов та його Кремль гарантують дальшу еволюцію в СРСР у бік «гуманного, ленінського комунізму». Євтушенко та інші молоді письменники — це «молоді сердиті люди», які цю еволюцію «на Кремлі вимушують».

За тією схемою діють передусім вашінгтонські советологи, які своїми «фахово-авторитетними порадами» довели до створення радянської бази на Кубі і знову ж своїми порадами перешкодили радикально розв'язати цю кризу. Не беруся розгадувати, чи побудова санітарного кордону в Карібському районі є також наслідком мудрування американських советологів. Перший такий «санітарний кордон».

побудований переможцями з 1918 року, перетривав 19 років і вислід цієї операції такий, що сьогодні немає жадного кордону проти СРСР.

Я далекий від того, щоб російсько-советській політиці приписувати пристрасть геніяльності. У всякому разі ця політика виходить з наявного для кожного комуніста факту, що існує некомуністична частина світу. Цей світ обов'язковою схемкою думання завжди мусить бути ворожим до комуністичного світу. Мирне співіснування цих обох світів можливе тільки тимчасово, на дальше майбутнє воно не можливе. В це твердо вірять не тільки Мао-Тсе-Тунг та Енвер Годжа, але також і Хрущов, Гомулка та Тіто. СРСР має свої окремі цілі в світі і їх досягнення розплановане на довгий проміжок часу. Однак прямування до цих цілей не сміє «мобілізувати капіталістичний світ» під керівництвом США. Саме для цього породжено кодло советологів. (Кодло — літературне слово, і в мене воно не посідає жадного образливого посмаку). Вони, ці советологи, мають дбати про те, щоб кожна дія Москви, розрахована в кінцевому ефекті на ліквідацію вільного світу, давала можливості для іншої інтерпретації, стривнішої для вибагливого «капіталістичного» шлунка. І власне тут стає в пригоді вчення І. П. Павлова про умовні рефлексії.

Кожній думаючій людині є зрозуміло та ясно, що велика більшість советологів не піде на примітивну принаду. Але від чого існує дрібка таємничості в недоговорених думках, не цілком перевірених вистіпках, а то й довірочних звідомленнях про таке чи таке засідання в Кремлі. Нарешті, похвали окружним шляхом для підкріплення позиції советологів, мовляв, вони люди поступові, яких шанують навіть у Москві чи Варшаві.

Інтерпретації советологів дають цілком неімовірні наслідки, як от пропозиція Роя Томсона Хрущову заключити союз Москва-Вашінгтон проти Пекіну. Я навіть припускаю, що в Москві існує дуже важливе «головне управління для справ советології», завданням якого є координувати виступи советологів, при чому вся діяльність цього «управління» спирається на вчення І. П. Павлова про умовні рефлексії. Промова Нікити С. Хрущова тут так само придатна, як, наприклад, дискусія над безпредметним мистецтвом. Мінливість кремлівських можновладців у цих справах дає советологам мало що не барометр для «проти-» чи «провідлигових» тенденцій у Москві. Буденні факти не мають значення — важливо є інтерпретація фактів. Прекрасний вицвіт такої інтерпретації ми всі мали нагоду недавно бачити. Перша реакція Вашингтону на затримання американського військового конвою під Бабельсбергом на автошляху до Берліну проявилася в словах президента Кеннеді — «це сталося з невідповідальної ініціативи радянського лейтенанта». Ні при чому тут факт, що конвой простояв під Бабельсбергом понад 19 годин. Всі газети у світі повторили цю нісенітницю, і я йду з кожним у заклад, що величезна більшість читачів повірила цьому.

Але, ради Бога, при чому тут чорний кіт? Справа в тому, що є різниця між умовними рефlekсами у тварин і в людей. У людей — згідно з Павловим — мусить постати відповідна до окресленого умовного рефlekсу передумова, наприклад, відчуття голоду. У тварин можна застосувати дресуру і довести до того, що на окреслений сигнал приходить бажана реакція незалежно від суб'єктивного стану, в якому дана тварина перебуває. Це виразно видно на нашому чорному коті, який завжди так само реагує на шелест паперу — він біжить до дверей підвалу. Отже дресура на шелест паперу.

Паризький журнал «Культура», ч. 1-2 (183-184) за 1963, опублікував статтю нашого советолога Бориса Левицького п. н. «Ситуація на радянській Україні». Стаття оригінальна тим, що вона написана з пункту бачення українця, який «з гордістю може дивитися на те, що діється на Україні». Після обов'язкового подання цифр про видобток вугілля, виробництво сталі тощо автор ширше розводиться про роллю «партизанського кляну» на Україні.

Хто належить до цього «партизанського кляну»? З поданих 20 прізвищ я підкреслюю прізвища С. А. Ковпака, С. В. Руднева, О. М. Сабурова та Т. А. Строкача. Це — відомі нам командири радянських партизанських з'єднань, які мають на своєму сумлінні десятки тисяч українців, убитих або спільно, або на переємину з німецьким гестапо та протипартизанськими каральними командами по обох боках фронту в 1942-1944 роки. Тактика радянських партизанських провідників полягала в тому, що їхні з'єднання виконували саботажні акти та атентати, повідомивши німців, що це, мовляв, виконали українські повстанці. Це називається провокацією. Крім цього, вся увага цих партизан була скерована на поборювання українського підпілля. Такий «партизанський» характер мали обидва відомі походи Ковпака на захід.

А ким був Строкач? Це — людина, яка все своє життя провела на службі в НКВД і яка має за собою не абиякі «заслуги» в поборюванні всього, що українське. В 1946 році він був призначений на пост міністра внутрішніх справ УРСР і в цій ролі керував акцією проти УПА. Це був час, коли від російсько-більшовицьких куль падали кращі сини українського народу — командири та бійці УПА і провідні люди та активні члени визвольного підпілля. Такі імена, як от Гасин-Лицар, Грицай-Перебийніс, Позичанюк, Хрін, Шухевич-Чупринка, Полтава та інші, — всім відомі. Ім'я Строкача напевно збережуть у пам'яті сотні тисяч депортованих на Воркуту, Караґанду, Таймир і Колиму, десятки тисяч, що далі караються в енкаведівських льохах; на його сумлінні десятки тисяч загиблих.

Після цього «героя» з НКВД не бракує також прізвища генерального прокурора СРСР Р. А. Руденка, також одного з «партизанського кляну». За твердженнями Б. Левицького, цей «клян» десь колись когось на Україні рятував перед сталінським терором. Може, Руденко рятував Сабурова, Строкач — Епішева, Попудренко — Енютіна. Але

українців і України вони не рятували. За словами самого Сталіна, українців було просто забагато, щоб можна було робити з ними те, що вчинено з чеченцями або балтицькими народами.

Щоб було ясно: перед масовим знищенням український народ (а не комуністичних «патріців», тобто партійних бонз) боронили УПА та визвольне підпілля; боронили в повній свідомості, що це коштуватиме їм великих жертв. Активний спротив — навіть коли вже не стало зброї — не спинявся також і на засланні, в концентраційних таборах Воркути чи Караганди. І там коштувало це великих жертв, але вони дали великий успіх — зламання масового терору.

Читач вибачить, що я впав у патріотичний патос. Це тепер навіть у нас не модне. Визнаю, що цей патос аж ніяк не годиться до котячої історії. Тому знову повернуся до теми.

Кожний шукає собі таких героїв, на яких його морально вистачає. В СРСР ця справа розв'язана дуже просто, «науково». Героїв іменують партія та уряд і їх можна пізнати вже здалека по їхніх орденках та відзнаках — «герой Радянського Союзу» чи «герой соціалістичної праці» або «лауреат Ленінської премії» тощо. Тому залишаю Б. Левицькому його «клянових героїв».

Для ілюстрації моєї котячої історії з пункту бачення проблематики умовних рефлексів подаю читачеві дві цитати.

Перша з паризького журналу «Культура» звучить так: «Завдяки більшій свободі в теперішньому СРСР, завдяки поважному обмеженню сваволі органів терору, завдяки ліквідації хворобливої „шпіономанії“ збільшилася на Україні група тих осіб, що займаються проблемою української еміграції. Давніше ці справи належали до компетенції поліції безпеки. Політична поліція займається також і сьогодні цими справами, їй підлягає поборювання підпілля і діяльності тих кіл, що втримують контакти з підпіллям. Події останніх місяців підтверджують, яким жалюгідним є цей відтинок діяльності. З опублікованих недавно в Києві документів виходить, що інструкції провідників української еміграції були на ділі нічим іншим, як обміном кореспонденції з... органами радянської безпеки».

Другу цитату беру з листівки, підписаної «Нова хвиля молодих» і розсиленої на різні приватні адреси: «Саме в їх пам'ять і в ім'я світлого майбутнього ми закликаємо Вас, дорогі друзі, переглянути своє відношення до ідей і чину збанкрутілих провідників і їх організацій, відійти від них і створити новий, молодий, розумний рух за кордоном, який був би зрозумілим і підтриманим нашим народом на Рідних Землях».

Шелестить папір!

ОЛЕКСА ГОРБАЧ: НА V МІЖНАРОДНІМ КОНГРЕСІ СЛАВІСТІВ У СОФІЇ

17-23 вересня ц. р. відбувся в Софії V Міжнародний конгрес славистів, що зібрав бл. 2 000 учасників з усіх країн зацікавленого світу вислухати понад 500 доповідів і повідомлень про досліди над слов'янськими мовами, літературами й фолкльором. Власне з'їздові було присвячено разом по окремих країнах втричі більше наукових рефератів, але не були вони на конгресі читані й обдискутовувані. Для слов'янських країн висилка офіційних делегатів стала державно-репрезентативною справою. Такою стала справа з'їзду зокрема для Болгарії (вперше в історії такого тут численного!), як це показали й офіційні прийняття для делегатів (відкриттевий і заключний коктейлі, постановка «Отелло» Верді, показ танцювально-музичного болгарського фолкльору артистами софійської опери) і сотні статей та звідомлень у пресі. Конгрес тут проходив під кличем 1 100-річних кирило-методіївських святкувань: силуети обох солунських ченців-«просвітителів» становили декораційне тло залі і так само прикрашали вилогову візитівку кожного учасника. Що цей конгрес «ніс печать особливої урочистости», бо ще «збігався з підготовкою до 150-річчя з дня народження Т. Шевченка, генія слов'янської культури», — довелося довідатися аж із розповіді віцепрезидента київської АН І. Білодіда в «Літературній Україні» (ч. 75 за 17. IX. 1963 — його декілька примірників поставлено для розподілу між учасників), бо про це на самім з'їзді нам не довелося почути ні від кого найменшої згадки; інша бо річ подавати за факт власні «побожні бажання» безкритичним читачам в УРСР, а інша переперти свою пропозицію на міжнародному форумі фахівців.

Вибір Софії місцем цього конгресу ухвалив Міжнародний комітет славистів (МКС) на попередньому IV такому ж конгресі 1958 в Москві. Перший такий з'їзд відбувся 1929 в Празі, другий — 1934 у Варшаві, запланований же третій на вересень 1939 в Београді не відбувся через вибух війни. Сталіно-марризм заважав відновити таку з'їздову традицію в післявоєнні роки; зробила це аж міжнародна славистична конференція 1955 в Београді, обравши Москву й 1958 рік місцем і реченцем IV конгресу.

Організаційні справи з'їздів вирішує МКС, у склад якого входять делеговані представники від подібних державних комітетів славистів; свої засідання МКС відбуває звичайно що два роки у місці

наступного з'їзду. На такому засіданні в Москві 1961 вирішено змінити ранішу засаду державного членства в МКС на національне членство. Перед війною СРСР свого представника в МКС не мав і ввійшов туди аж 1955, але представників УРСР та БРСР туди вводити не поспішав. На домагання окремих югославських національностей мати по одному своєму представникові (від хорватів, сербів, словінців і македонців) змінено й дотогочасну практику щодо України та Білоруси, про які в Москві якось забуто, хоч у МКС представлені дві Німеччини, Бельгія, Голляндія й Ізраель. Відмовчувалися в Москві 1958 і на пропозицію відбувати цей V конгрес у Києві; до речі, там не відбувається ні VI ні VII, бо 1968 з'їзд буде в Празі, а в 1973 ймовірно у Варшаві. Україна мусіла задоволитися всього правом скликати щорічні «республіканські славистичні конференції» (досі було їх 5: у Києві, Харкові, Львові, Одесі й Ужгороді) — без учасників з-поза СРСР.

Мовою з'їзду була — російська, і послуговувалися нею не лише в офіційній частині самі болгари та росіяни, але й велика частина доповідачів і дискутантів слов'ян та неслов'ян, зокрема з держав східнього блоку. Попри те вживали доповідачі, дискутанти й делегати-слов'яни свої рідні мови. Поляки консеквентно скрізь уживали лиш польську мову, як югославці — сербо-хорватську чи словінську мови; більшість доповідей із УРСР теж читано по-українськи. Дуже змаліло вживання німецької мови.

Хоча всякі офіційні відкриття речі банальні, однак у Софії вони мали декілька пікантностей, які варто згадати. Тоді як Гавранек і Лер-Сплавінський, живі учасники всіх дотеперішніх славистичних конгресів, у своїх промовах виходили від всіх попередніх славистичних з'їздів (від 1929), для росіянина Віноградова міжнародні славистичні конгреси почалися аж у 1955 році, себто відколи в них став брати участь і СРСР; все попереднє, де його імперія — через власний ізоляціонізм — не була представлена, він промовчав. Промовчав він не тільки таку «подробицю», говорячи від імени комітету славистів СРСР: хоч у президії з'їзду сиділи оце вперше вже й від імени України М. Рильський, а від імени Білоруси М. Суднік, Віноградов забув згадати і цю організаційну «подробицю» з історії славистики своєї імперії. Підкреслив її однак речник Югославії, давній приятель українців, словінець проф. Братко Крефт із Любляни, пригадуючи, що вперше сидять у МКС повноправні репрезентанти не лиш найбільшого слов'янського народу (росіян), але й найменшого народу — лужицьких сербів, а так само «поет М. Рильський, представник великого українського народу, народу геніяльного Т. Шевченка й І. Франка» та представник білоруського народу, «народу Янки Купали», як і представники окремих народів Югославії.

Варто при тому згадати, що проф. Б. Крефт був тим, хто, повертаючися 1958 з Москви через Київ у Любляну, запропонував тут утво-

рити лекторат словінської мови, а він знову ж подбає в Люблянці, щоб там створено лекторат української мови. Відповідну його статтю тоді ж навіть надруковано в київській «Літературній газеті», але на тому й скінчилося... Ледве чи московські «думні дяки» були захоплені привітанням проф. Крефта в софійській концертній залі «Болгарія». Не знаємо, чи йому дякували за цю згадку делегати з Києва, зробили це однак від імени своєї батьківщини українці з-за кордону.

«Забудькуватість» росіянина Віноградова порівняно з шляхетним жестом словінця Крефта відчули однак і делегати УРСР як глибоку уразу: зачеплені в розмові «шишки» воліли відмовчуватися; дехто однак при прощанні не забув тихцем і заїло докинути: «Як писати-мете про конгрес, не забудьте згадати, як нашу делегацію тут Віноградов у своїй промові промовчав...» Таж ніні «по-підопічному» не хочуть бути трактованими навіть у Конго чи Гані.

Наукова програма з'їзду передбачала впродовж 6 днів всього 545 доповідей (по 30-20 хвилин) і повідомлень (по 10 хвилин), що проходили паралельно за секціями: мовознавства (206 доповідей і повідомлень), літературознавства (190), літературно-лінгвістичних тем (48), фолкльору (40) та историко-філологічних тем (61). По окермих підсекціях доповіді відбувалися одночасно, і не було можливості особисто прослухати навіть якоїсь одноділянкової серії доповідей, наприклад, загальномовознавчих і спеціальних із котроїсь одної слов'янської мови, не говорячи вже про лінгвостилістичні чи чисто-літературні теми. Тож нічого дивного, що президент наступного конгресу (Прага, 1968) заповів радикальне скорочення числа доповідей конгресу на майбутнє. Зацікавлені слависти просто могли всього хіба обмінюватися друкованими відбитками своїх доповідей, які зрештою здебільша були розкладені для зацікавлених учасників на столах вестибюлю — правда, далеко не всі і не в належному числі примірників. Більшість з'їздових доповідей була друкована в котрійсь власній науковій славистичній серії, що присвячувала дане число конгресові. Дивним дивом, лиш делегації УРСР і БРСР такого зібрання всіх своїх рефератів не мали: їхні доповіді існують лише як окремі видання, як неакадемічні російські видання доповідей. Невже ж на Україні побоялися якоюсь окремою збірною публікацією доповідей викликати враження «сепаратизму» супроти «старшобратньої» делегації? На такий здогад наптовхує й фірмування на титульних листках друкованих текстів конгресових доповідей з УРСР і сама поведінка делегатів СРСР на з'їзді. Тоді як на російських доповідях фірмою виступає лиш «Советский комитет славистов» і титул «Доклады советской делегации», то на українських стоїть: «АН УРСР, Відділ суспільних наук, Український комітет славистів» але й — «Доповіді радянської делегації» (білоруси виявили тут більше хребта й написали: «АН БССР, Беларускі камітет славістау»). Справа й тут отже в «малоросіяньстві» київських кар'єристів.

Така ж нерозбериха панувала і в друкованому з'їздовому списку делегатів з СРСР: Росію тут репрезентував московський «Советский комитет славистов», Україну — такий же київський УКС (Київ, вул. Кірова 4), а Білорусь менський БКС у числовому стосунку 68:16:9 — насправді однак і дехто з українців фігурував від московського СКС (наприклад Гудзій і одесит А. Москаленко).

Як зважити, що у випадку країн східного блоку ішлося поголовно про плачені державами відрядження, то можна собі уявити, скільки уваги присвячено справі з'їзду. Болгарія, крім дарової гостини для всіх голів делегацій, відрядила й контингент публіки: міністерство освіти дало відпустку й уможливило перебування у Софії своїм високо- й середньошкільним учителям болгарської й російської мов; вони мали змогу слухати доповіді та брати слово в дискусіях. Злобні язики твердили, що отак забезпечено доповідачів перед прихрюю можливістю, що залі світили б пустою під час декотрих доповідей. Крім оплесків доповідачам і дискутантам, — говорено, що з-поміж них якраз рекрутувалися й розгарячені опоненти македонським доповідачам із Югославії на спірні болгарсько-македонські теми.

Серед учасників делегації з УРСР були: І. Білодід, К. Цілуйко, Й. Дзендзелівський, О. Мельничук, А. Москаленко, Г. Їжакевич, З. Франко, А. Бурячок, В. Коломієць, Л. Гумецька, М. Жовтобрюх, М. Івченко, Ф. Медведєв — з мовознавців, та М. Рильський, М. Гудзій, Є. Кирилук, О. Дей, Г. Вервес, Н. Крутікова, В. Ведіна, П. Лінтур, Г. Сухобрус, В. Шевчук, В. Юзвенко, Ф. Шевченко — з літературознавців, фолкльористів і істориків. Лиш 11 з-поміж них мали доповіді; 4 заповіджених доповіді не відбулися через відсутність делегатів. На запити в делегації УРСР, чому не приїхав той чи інший славіст, доводилося почути стереотипову відповідь: «У нього щось жінка захворіла...»

Були українці й серед іншонаціональних делегацій: молодий мовознавець Микола Павлюк з Букарешту (автор підручників з української мови для українських шкіл у Румунії), мовознавець Михайло Лесков з Люблина (дослідник українських говірок Підляшшя та мови 17 в.), діалектолог Василь Латта з Братіслави (дослідник говірок Пряшівщини), літературознавець Михайло Мольнар з Братіслави, М. Якубец із Вроцлава (дослідник українсько-польських зв'язків), д-р Г. Наконечна, лектор української мови в Мюнхені.

Проф. Ю. Шевельов з Нью-Йорку, що мав дати доповідь «Приставні звуки й т. зв. закон відкритих складів у спільнослов'янській мові», не міг прибути. Автор цих рядків мав німецькомовну доповідь «Лексичні й словотвірні елементи українського арго», а В. Латта — словачкомовну доповідь «Періодизація розвитку фонологічних систем по сх.-слов'янських мовах».

Тоді як західних і «народнодемократичних» делегатів поприміщувано в Софії по центральних готелях та в студентському гуртожитку,

радянську делегацію вльоквано відокремлено в готелі «Слявія» — далеченько таки на периферії міста. Щоб ніхто з них, мабуть, не надихувався «прісним духом», та й вожено їх на екскурсії окремими автобусами й окремими маршрутами. Її внутрішня здисциплінованість позначалася і в тому, що її члени не плескали доповідачам «капіталістам» чи «ревізіоністам», оминали з ними зустрічів і розмов. Як-що ж було вступити з кимсь з-поміж них у розмову, то «випадком» надходив якийсь інший делегат з якоюсь дуже пильною справою до вашого співрозмовця. Іншим разом ви могли помітити того самого «пильного» перешкоджувача, як він довгенько відбував перед початком нарад «гарнізонну штрайфу» поперед будинком, не даючи себе затримувати у своєму самотньому проходжуванні ні вашим привітанням (ви ж з ним раніш навіть дружньо дискутували!), ні спробою заговорити. Всі інші делегати — з Варшави, Будапешту, Букарешту — трималися зовсім вільно, навіть підкреслено приязно, не вагаючися переповісти вам хоча б найсвіжіший варшавський політичний дотеп, мовляв, що буде стояти про Хрущова в наступному виданні «Большой советской энциклопедии» («маловідомий літературний критик з доби Мао-Тце-Тунга»!).

У радянських, а частково й болгарських делегатів вражало т. зв. «організування дискусії». Техніка бо нарад з'їзду виглядала в підсекціях так, що завжди після якоїсь групи рефератів відбувалася дискусія, записувана відрядженим болгарським персоналом на магнетофонну стрічку (змісти дискусії мають бути згодом опубліковані); доповідачі мали останнє слово після дискусії. Отже зчаста до слова зголошувалися отакі «організовані дискусанти» й витолощували чи такі відчитували панегіричні й несмачні тиради своєму шефові-доповідачеві. Кидалося воно зокрема в вічі при рідше фреквентованих доповідях. Не во гнів нашим «співвітчизникам» із УРСР, але такі тиради Дузя Рильському, а Медведєва Білодідові та ще інших — справді були зайві і в присутніх чужинців викликали враження несмаку. Справді дискутувати наші земляки рідко були в стані на фахові теми й по-фаховому: до таких можна залічити виступи Л. Гумецької (до питання українських елементів у мові молдавських грамот), П. Лінтура (про слов'янську народну баляду) тощо. Відмовчувалися вони однак не лиш у славістичних проблемах, але навіть у ділянках, над якими самі працювали й працюють. Прикро й надалі стверджувати, що славістика в УРСР це лиш клигаюча україністика (вузькообласна діалектологія, трішки історичної граматики й елементи лінгвостилістики) та ще двосторонні літературні взаємини окремих письменників 19-20 вв. зі сусідами (літературознавство підмінене історією духової культури).

Мірятися з висококваліфікованими польськими, чеськими, угорськими ба й румунськими чи болгарськими славістами нема нам дуже як. Як виходить, у Москві й Ленінграді знайдено вже контакт до нових напрямків американського структурально-типологічного мовознав-

ства й удоступлено в перекладах усю важливішу мовознавчу й іншу літературу, а молоде покоління кинулося застосовувати західні досягнення в своїх дослідах. Цей факт помічають і на Україні. Приватно можна було почути нарікання: «Один-другий такий кар'єрист зі своїми підголосками, єдина прикмета яких це всього добрий дзвінкий голос у промовах, — засів на вигідній посаді й пильнує, щоб, борони Боже, ніхто не виріс йому понад голову. Наші молоді люди не менш талановиті від поляків, чехів чи росіян. Якби послати кількох таких молодих людей повчитися асистентами в добрих фахівців, хоча б у Москві чи Ленінграді, якщо не за кордон у Польщу чи Прагу, то напевно Україна надолужила б свою провінційну відсталість».

Не один старший мовознавець виявляється кращим агітатором, ніж фахівцем (не хочемо цим сказати, що це наша лиш «потойбік-гребельна» слабкість!): зразу пробує в вас вмовити за якоюсь передбаченою схемою, ніби ви як емігрант — нещасна, ніким серед чужинців не шанована людина, відірвана від рідної землі, яка тихцем те тільки й робить, що «тужить». Пробоує відпарувати такий кепсько обрахований на галицько-прусацьку ментальність серцещипательний аргумент: «Помиляєтеся, земляче, бо за фаховою працею якраз для своєї недобровільно залишеної землі в нас на туго часу не стає; а ваше уявлення про емігранта, що десь підпилий те тільки й робить, що при чарочці „тоскує за родиною”, взяте з ментальности білогвардійських емігрантів 1920-их років. Українці в Європі й світі не чують себе чужими. А хто добрий робітник, а ще й фахівець, той і серед чужих пошану здобуде. Багато українців колись всього з одними робучими руками, а в останній війні — всього з душею, вирушило в світ, і все ж не один добився твердою працею неабияких успіхів».

Але ні с'як ні так довго розмовляти, на превеликий жаль, не довелось: зараз же другого дня — після зустрічі з «співвітчизниками» їхній бос скликав своїх підвладних і заборонив їм вступати в дискусії і стики з трійцею учасників із Заходу, не йти на доповідь тощо. Були ніби ще й гірші погрози. І оті ваші вчорашні співрозмовці проходять попри вас, не вітаючися і не помічаючи вас. Очевидно, не завжди: бож у кожній, навіть у берлінській, заборонній стіні знайдуться діри. До комічних ситуацій доходило, коли ви берете слово у дискусії на доповідь колективної трійці «співвітчизників», після якої хоче один з співавторів продовжувати розпочату фахову дискусію, а ту людину безцеремонно від вас відтягають...

Не вміли якось дискутувати з нами наші земляки і на фахові теми під час післярефератових дискусій. На мої застереження після доповіді І. Білодіда про різну ситуацію письмово-літературної мови супроти інших жанрів (ділового й розмовного), скомпліквану ще й в наслідок опанування окремих ділянок чужими мовами, на початку 19 в. на Лівобережжі, Правобережжі, Галичині-Буковині та Закарпатті, Медведєв у своєму виступі приписував мені, ніби я твердив,

що «не було єдиної української мови»... Подібно на мої критичні зауваження до рефератів Вервеса (про українсько-польські літературні зв'язки) та Крутікової (про такі ж українсько-російські зв'язки), що в рефератах промовчано певні немілі проблеми (відштовхування українського літературного процесу від польського й російського у 19-20 вв., образи росіян і поляків в українській літературі того ж часу та навпаки українців у польській чи російській літературах), навіть якщо ті речі можуть бути немілі (наприклад, у Свидницького чи Нечуя), алеж від того, що росіяни чи поляки довідаються, що про них думали українці і навпаки, вони навчатся на майбутнє шанувати себе взаємно (поминаємо ж хоча б ненаукову неповноту кресленого образу в наслідок такого замовчування!), — Крутікова в своїй нервовій відповіді вміла лиш приписати мені «проповідування зоологічної ненависти між націями», а Вервес подібно назвав ганебними образи козаків у Сенкевича (не знає київський польоніст, що на ті постаті слід дивитися як на подвійну літературщину: нову адаптацію романтичних типів Словацького та відсвіження образів, створених ще шляхетською мемуаристикою й літературою 17 в. на тлі соціальної ворожнечі), — про які «ми задля дружби свідомо не хочемо говорити», а мої погляди тут, мовляв, «відповідають ще якимсь 1880-им рокам»...

Доводилося згодом говорити на тему цієї дискусії з іншими ще її слухачами, які тлумачили ту рознервованість «співвітчизників» тим, що моя титулятура для них («пан», «пані») певно їм дуже заболіла, а треба б було говорити радше «колега». Що ж, трудно назвати колегою дослідника, який уважає замовчування немилих проблем ідеалом. А на закид, як я міг назнати повстанчу боротьбу поляків 1830 і 1863 рр. не лиш «антицарською», але й «антиросійською», до якої втягано й українські маси (навіть М. Рильський був змушений таку ересь у дискусії спростовувати, хоч присутні в залі поляки воліли того «не чути»), — доводилося так само приватно відповісти, що йшлося про боротьбу проти тих держиморд, що русифікували Польщу, Білорусь і Україну, і для такої цілі запрягали в ім'я російського патріотизму широку масу росіян, як султан — турків, а Гітлер — німців; а ніхто тут не обурюється термінами «протитурецька» чи «протинімецька боротьба»; проти російського мужика чи інтелігента в Пензенській губернії ніхто не збирався воювати, як проти німецького бавера в Вюртембергії чи робітника в Рурцині як таких, а тільки якщо вони дали себе запрягти на службу імперіялізмові як «обрусітелі» чи «юберменші», лиш тоді проти них воювано безжалісно.

Не зважаючи однак на такі «дискусії» з земляками, довелося за їх ініціативою й неофіційним запрошенням спільно віддати шану Лесі Українці у столиці Болгарії й нашій трійці ніби репрезентувати «українців поза батьківщиною сухих» на вечорі, присвяченому 50-річчю з дня смерти поетки, влаштованому Товариством радянсько-болгарської дружби. У почесній президії вечора засіли господарі з Т-ва

болгарсько-радянської дружби, М. Рильський, та гості з УРСР. Після офіційних вітань господарів, відповіді Рильського по-російськи й вірша, присвяченого Болгарії (по-українськи), Лада Галіна по-болгарськи переказала життєвий шлях поетки. Публіцист І. Дузь передав болгарській бібліотеці кілька книжок про Україну і про письменницю, патетично розцілюючися по-орієнтальному з літньою представницею софійської установи... Потім виступав молодий львівський поет-студент Володимир Лучук і бляшанопатетичною інтонацією читав свого «почайського» вірша про подорож по слідах Лесі в Болгарії, що ним «согрівив» ніби лише імпровізуючи. Почалася концертна програма: молоді артисти опери й театру справді вдало деклямували переклади з Лесиних поезій та співали декілька українських мелодій і композицій (старосантиментальне, спопуляризоване космонавтом Поповичем «Дивлосья я на небо» всіло вже й у Софії розпаношитися!). На закінчення глядачам продемонстровано кольоровий український фолкльорний фільм «На крилах пісні» (у фільмі навіть на знаках автомобільного руху українські написи!), в якому показано краєвиди й народну ношу та танці з різних областей УРСР. Солодкаво-сахаринові підтексти представляють чи не всю працю й життя щось лише як суцілький танець і забаву. Не бракувало й «кукурудзяного танцю».

Нам прикро за наших земляків, а не одному з них певно прикро за свою республіку перед свідками — «безпаспортними бродягами». Чи ж так мали б бути тут святковані Лесині роковини? Публіка — це всього кілька десятків глядачів: українських делегатів на конгрес і «низько-середущої» категорії болгарських відвідувачів — мабуть, членів і працівників (включно з прибиральницями) отого ж Т-ва БРД (згодом із тижневика «Литературен фронт» довідуємося, що серед гостей були аж два секретарі радянського посольства А. Бірюков і М. Петунін!).

А Болгарія ж це країна, з якою чи не єдиною УРСР втримує ще найкращі культурні взаємини! Де ж болгарські академіки-літературознавці? Чому свята не розпропаговано хоча б афішою, якщо не особистими запрошеннями серед учасників конгресу — болгар і чужинців? Напевно б прийшло хоч декілька репрезентативних учасників. Чому для доповіді про Л. Українку не запрошено якогось видатного болгарського літературознавця? Чому не уникнено мітингової бутафорії з президією та цмоканням на сцені, наче в якомусь колгоспі? І справді не знаєте, чого тут більше — організаційної нездарности чи чиеїс зумисности. В кожному разі — боляче за оту українську людину, що не вмє себе повести й показати гідно перед чужинцями.

*

Українська клясична поезія в болгарських перекладах — треба визнати — тішиться сьогодні чималою популярністю: за перекладеним вибором поезій Л. Українки та І. Франка дарма допитуються по різних книгарнях Софії й Пловдіву, — все було розкуплене впродовж кількох днів після появи; десь антикварно вдалося набути лише переклади з Шевченка та двотомник з вибором усєї української поезії; переклади й підбір роблено тут однак здебільша з російської мови й таки з відповідного російського двотомника. Та все таке того більше, ніж у сусідній Югославії, де цілими роками (після 1948) не появилася майже нічого, хоч перекладають навіть усяку західню халтуру, а одночасно так багато говориться про взаємність поміж слов'янами.

Але — до справ конгресу.

Серед радянських доповідей (особливо з УРСР) поширилася дивна мода: фірмувати свої доповіді потрійним, ба й почвірним «колективним авторством» — аж у 4 випадках (Білодід-Іжакевич-Франко, Вервес-Ведіна-Булаховська, Рильський-Сухобрус-Юзвенко-Захаржевська, Дей-Зілінський-Киричів-Шумада), невидальщина на західні поняття, бо й не знати, кого винити за помилки, якщо доповіді від колективізму не покращали, а читав їх насправді тільки перший автор колективу.

Загалом же, крім кількох витриманих у діловому тоні доповідей з УРСР інші написані балакуче й загальниково, ніби всі проблеми будуть порозв'язувані при нагоді отого 1200-примірникового тиражу. Ясно, що є дуже багато перехрещувальних повторень поміж окремими доповідями з УРСР, оскільки кожна бавиться загальниками, замість займатися аналізою фактажу з своєї ділянки. Куди більше враження зробила б, наприклад, побудована на фактах праця львів'янина Ю. Редька «Словотворчі типи українських прізвищ, утворених від особових власних імен» (Наукові Записки Львівського пединституту, т. 12, стор. 26-41), ніж та чи інша шумно затитулована многослівна офіційно-делегатська доповідь. І зацікавлення нею було б більше, бо ж ніхто серйозний не мав у Софії зайвого часу вислухувати банальні загальники.

Пройдемо цікавіші висновки україністичних доповідей конгресу, починаючи від делегатів з УРСР.

Віра Коломієць, дослідниця чеської й словацької синтаксис, у своїй російськомовній доповіді про «Взаємодію фонематичної й просодійної сфер в історії звукових змін слов'янських мов», крім зрекапітування відомого впливу експіраторного наголосу на розвиток російського акання чи українсько-болгарського укання і спорадичного скорочування визвучних складів, гіпотези про взаємозв'язок поміж зниклом мелодійного наголосу та виникненням кореляції твердості-м'якості приголосних (за Р. Якобсоном), висловила неприйнятний здогад про зв'язок поміж спірантизацією м'якого р (як рж, ж) та ослабленням інтенсивності наголосу в зах.-слов'янських мовах (мовляв, у ненаголошених скла-

дах увага скупчувалася тоді на вимові того приголосного рж, а від того й ненаголошений склад ставав довшим); але ж в угорській мові спірантизації р немає, однак різниця поміж наголошеними й ненаголошеними складами подібно невелика, як це є в польщині, чещині чи словаччині.

Доповідь О. Мельничука «Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах» стверджує, що різниця побічного й головного речення первісно полягала в наявності окремих сполучних слів, серед яких вирізняються три прошарки (ако, аче, амо, еже, оже, аже, а, і; анафоричне іже, яже, еже; кто, что); ілюстровано такий розвиток на матеріялі давньо- й ново-української мови.

Й. Дзендзелівський, дослідник закарпатських говірок («Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області», Ужгород 1958-60, зі скартографованими назвами на 270 речей і понять та з 29 зведеними картами) вказав у доповіді «Засади укладання регіональних атласів слов'янських мов» (це тема його ж доповіді на X республіканській діалектологічній нараді в Києві 1961) на доцільність складати, крім загальнонаціональних (з рідшою мережею досліджуваних пунктів), ще й густіше-мережні регіональні діалектологічні атласи з 2-3000 запитань, що їх він для території УРСР намітив 25 (досі зреалізовано лише ним самим — один такий атлас!). Заслугує уваги його ж домагання врешті зайнятися й дослідом українських говірок Кубані; слушні й його критичні зауваги щодо систем картографування зібраних даних хоча б у відповідних польських атласах.

Поставлена на початку лівостилістичної секції доповідь І. Білодіда «Співвідношення стилів української літературної мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими в період творення національних літературних мов» пробувала звести, мало рахуючися з історичними фактами, творення Котляревським-Шевченком нової мови — під схеми російської, включно до теорії Ломоносова з низьким і середнім стилями. Було тут і промовчання давніших етапів та намагання увести народномовну стихію в «високий стиль» (доби реформації — незнані російщині!) і використання мовнореалістичного прийому в інтермедійному жанрі «низького стилю», а врешті — ігнорування ролі Куліша, правобережної «польської школи» та Галичини при витворюванні публіцистично-наукового жанру (він, за доповідачем, виводиться лише від Шевченка!); знехтувано й переоцінювану функцію романтичного світогляду при сублімації народно-пісенного стилю в нас, як врешті і весь мовно-соціальний комплекс (авторів і їхніх читачів), важливий при зміні стилів. Довелося в дискусії сказати все це доповідачеві і тим самим нажити собі всесильного в мовознавстві УРСР «політичного ворога», який ледве зволював ще відповідати на чемний уклін.

Через неприїзд автора не відбулася прецікава заповіджена доповідь київського діалектолога Ф. Жилка «Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими». У надісланому на конгрес друкованому тексті автор намагається накреслити фонологічну

структуру українщини та її діалектів — теж у діяхронному перекрої, одночасно в оперті на теорію О. Курило (не називаючи однак її імені) тлумачачи оспорювані шляхи перезвуку давніх о, е в і. Багато тут дискусійного, але все ж це хіба чи не найцікавіша мовознавча доповідь із УРСР.

Об'ємиста (78 стор. друку) доповідь Є. Кирилюка «Українські письменники, революційні демократи й літератури західних і південних народів у 19 ст.» займається перекладами з Шевченка в поляків, чехів, словаків та болгарів (а далі ще з Франка та М. Вовчка) та дублює окремі місця інших доповідачів чи полемізує з окремими публікаціями Братіслави за неправильну оцінку в них праці «воюючого націоналіста» Л. Луцева про оцінку Шевченка чехами.

Доповідь молодшого дослідника українсько-чеських зв'язків В. Шевчука «Основні проблеми українсько-чеських зв'язків 19-20 ст.» займається темою вже досить оклепаною в окремих публікаціях. Тож автор зрекапітулював лиш написане про зв'язки харківських романтиків та «руської трійці» з чехами, про рецепцію Шевченка в Чехії раніш і сьогодні (М. Яріш), про зв'язки Франка з чехами і головне про взаємини після 1945 (про закарпатську тематику між війнами доповідач має статтю «Україна в творах чехо-словацьких письменників» у зб. «Міжслов'янські літ. взаємини», кн. 2, Київ, 1961). Найпожвавленіший період зв'язків міжвоєнної еміграції в Празі з чехами — як «буржуазно-націоналістичний», очевидно промовчується.

На жаль, не відбулися літературознавчі доповіді П. Волинського «Український романтизм у зв'язку з розвитком романтизму у слов'янських літературах», О. Чічеріна «Нерудівський етап в історії критичного реалізму» (Я. Неруда, А. Чехов, М. Коцюбинський) та Олени Шпильової «Головні етапи українсько-болгарських літературних зв'язків 19-20 ст.».

До кращих, справді літературознавчих, доповідей із УРСР належить невіголошений друкований реферат П. Волинського «Український романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в слов'янських літературах». На широкому порівняльному тлі з російською та польською літературами подана специфіка нашого романтизму на Наддніпрянщині й (менш повно) в Галичині; за відсутністю традицій типового клясицизму романтики ведуть боротьбу з бурлескністю; ідеї народности (поворот до народної пісні, використання фолкльору з описами побуту, баладова фантастика, ліризм) та національності (історична тематика, слов'янофільство як політична програма) різно виявилися в консервативному (Метлинський, пізній Куліш) та революційному крилі (Шевченко, Костомаров): перші ідеалізували козачину гетьманів, другі — народ, а в створювані образи минулого вкладали актуальні політичні проблеми (народоправство, слов'янство з Україною, боротьба з кріпаччиною); конфлікт поет — міщанське доквітля замінено на протистав-

лення поета кріпацькому соціально-політичному ладові; у Галичині сюди дійшли ще політичні мотиви соборності українських земель.

Поверховість характеризує доповіді: Г. Вервеса-В. Ведіної-Л. Булаховської — «Українсько-польські літературні взаємини в 20 ст.» та Н. Крутікової — «Російський реалізм і становлення української реалістичної прози».

У загальниково-балакучій доповіді Крутікової український літературний процес 19 в. розглядається виключно на тлі відповідних офіційно-прийнятих етапів російської літератури. Мова тут і про впливи Гоголя на Квітку та Гребінку, про рецепцію росіянами Шевченка, про творчість М. Вовчка і спільність деяких її тем з рекрутсько-пісенними мотивами у росіян та в українців та про вплив Тургенєва; є тут і лайки на якихсь «буржуазних націоналістів» за теорії про безклясовість української нації, є й про націоналізм Куліша, Костомарова та Нечуя і про перекази останнього з Щедрина та про Нечуєву прозу під впливом Тургенєва, про «Основу» й Франка, про відгуки з Гоголя, Чернишевського, Л. Толстого в прозі Мирного, як, врешті, й згадки про українську тему в Купріна та Горького. Все це загальниково, без глибокої аналізи, себто і забагато і замало як на одну доповідь — майже конспект історії нашої літератури в 19 в., писаний під окресленим кутом. У відчитанім скороченім тексті доповідачка обмежувалася фразами про «благодіючі впливи».

Наші дискусійні застереження в якійсь мірі підтримав і празький літературознавець Ю. Доланський, підкреслюючи неабияку скомплікованість українсько-російських та українсько-польських взаємин ще й з уваги на різну політичну ситуацію в підросійській і підавстрійській Україні 19 в. М. Рильський м'яко опонував доповідачці за її односторонній образ Шевченка, виростлого ніби лише на зразках російської літератури. Гудзій, підкреслюючи промовчання ролі М. Драгоманова для знайомлення Галичини з російською літературою, одночасно пресбував обороняти обох доповідачів, мовляв, чимало з того бракуючого наводили вони в своїх інших друкованих працях; як і Рильський, м'яко оспорював доцільність підкреслювати й те, що українців з іншими народами роз'єднує.

Розчарувала спеціалістів фольклорна доповідь М. Рильського (власне колективу М. Рильський-Г. Сухобрус-В. Юзвенко-В. Захаржевська) «Українські думи і героїчний епос слов'янських народів»; говорено лише про «сербські» гайдучькі пісні, чим ображено хорватів, бож той самий цикл поширений бодай в однаковій мірі й серед них. Це отже помилка дошкульніша, ніж та, що київські опера й балет приїхали ц. р. до Загребу з програмкою, надрукованою з грубими мовними помилками та ще й кирилицею. У Софії зразу таки хорватські наші знайомі прийшли пожалітися на «вашого Рильського» і на ці виправдані жалі хорватів довелося йому звернути увагу приватно. До речі, про нашого Максима Тадейовича польські знайомі розповіда-

ють, що йому під час одної з гостей у Варшаві піднесли якісь наївні чи злобні поляки-приятелі як подарунок не що інше, як «Розстріляне відродження» Ю. Лавріненка.

О. Дей у доповіді «Український фольклор у слов'янських літературах» (колектив: О. Дей-О. Зілинський-Р. Кирчів-Н. Шумада) перелічує сліди нашого фольклору в російських письменників від В. Капніста до І. Еренбурга, далі в польській літературі від Рея до М. Домбровської, в чеській — від граматики Я. Благослава до Я. Ольбрахта, та в болгарській — від Р. Жінзіфова до І. Вазова. Якби й так стаття не була надто довга, то можна б їй закинути поминення білоруської (Я. Купала) та словінської (О. Жупанчич) літератур.

Може, ще найстрогіше трималася теми доповідь закарпатця Петра Лінтура «Народні балади Закарпаття й їх західньо-слов'янські пов'язання». Автор належить до русофільського відламу інтелігенції своєї вужчої батьківщини, а своє наставлення ладен підкреслювати вживанням старшебратньої мови навіть у розмові з земляками; доповідь читав по-російськи. Аналізу баладових мотивів провів на основі бл. 400 балад (сам записав бл. 350) із приблизно 150 сюжетами. На основі поширення сюжету ще й серед інших слов'ян та аналізу мови закарпатських записів автор устійнює і місце виникнення; давність сюжету він визначає за характером зображення там родово-сімейних стосунків.

Доповідь молодого київського історика Федота П. Шевченка «Роля Києва в міжслов'янських зв'язках у 17-18 ст.» займалася головню посередницькою функцією Києва в ділянці політики (духовні передавали в Москву антитурецькі дезидерати прочан румунів, болгарів, македонців і сербів), економіки (ремісники серби й городники болгари в Києві 18 в., транзитна торгівля південними товарами) й освіти (побут студентів з Балканів на студіях в академії — тут чимало даних на підставі нових архівних студій; педагогічна праця М. Козачинського 1733-38 у Срімі; приїзд учнів з Балканів у 18 в. навчатися в Лаврі живопису; вивіз книжок у Сербію). Як зважити, що в доповіді й так промовчано всякі польсько-західні пов'язання Києва, то вона повинна б зватися вужче. До того ж авторові не відомі новіші сербські праці про експансію української книжки. А зрештою рукописи й стародруки по бібліотеках Задару, Дубровніка, Н. Саду чи Сремських Карловців ще чекають своїх дослідників: досліди виявлять не тільки наявність київських церковних стародруків із 16-18 вв. у Задарі, але й переписування там, наприклад, «Іфіки ієрополітики» ще не початку 19 в. А що казати про Београд чи Печ, Афон і болгарські осередки; але на такі архівно-бібліотечні досліди мусіла б УРСР своїх науковців туди послати.

Україністичній тематиці була присвячена низка доповідей і учасників з-поза УРСР: 1) М. Гудзій: «Традиції літератури Київської Руси в старих українській та білоруській літературах»; 2) болгарин Н.

Ділевський: «Українське рукописне євангеліє 1568 р. з Галича в Музеї відродження м. Свіштова в Болгарії — писане дяком Іваном зі Стрия для церкви св. Миколая в Галичі»; 3) поляк В. Курашкевіч: «Українська диспаляталізація в підляських говорах».

Під час конгресу була відкрита весь тиждень виставка славистичних видань за 1958-63 рр., впорядкована за окремими країнами, що поприносили сюди свої славіка. Принцип підбору публікацій розумів кожен по-своєму: американці виставили (певно, щоб заімпонувати росіянам) навіть крикливо оформлені різні кишениві видання перекладів з російської літератури і комплекти російських емігрантських журналів; а з-поміж українських видань лежав там всього «Збірник у пошану З. Кузелі» (ЗНТШ 169), хоч напевно був би заслужив на не меншу увагу відвідувачів (головне з СРСР) хоча б один том «Анналів УВАН» чи інші філологічні томи «ЗНТШ». Серед канадських видань лежав лише перший зошит етимологічного словника Я. Рудницького і дві-три брошури, видані УВАН у Канаді. Декотрі німецькомовні праці Ю. Шевельова були виставлені серед видань НФР (Гаррасовіц) та Голляндії (Мутон). Шкода, що не подбали ні УВУ, ні НТШ, ні УВАН, у відповідних славистичних комітетів своїх країн, щоб на таку виставку включено й їх наукові публікації, бо тільки через такі національні комітети передавано на виставку книжки, що очевидно залишилися вже власністю бібліотеки Болгарської АН. Зацікавлення українців з УРСР виданнями закордонної україністики й славистики було немале: поміж доповідями їх можна було постійно побачити на тій виставці при перегляданні викладених чужих публікацій.

У стенді СРСР було виставлено чимало українстичних видань з УРСР, неприступних за кордоном через надто низький тираж, алеж, на жаль, тільки як окремі випуски, а не цілісні серії. Дивним дивом, знову ж було тут усе докладно вимішане — видання з УРСР із башкірськими чи вологодськими, мовознавство, історія, етнографія з літературою, а якось чиновники з Українського комітету славистів не поспішали витлумачити бібліотекарям, щоб видання УРСР (чи то й БРСР) виділено відокремлено від решти. Правда, не багато вони могли б навіть при добрій волі тут розпоряджатися, бож наукові видання УРСР прислала (ймовірно з свого дублетного фонду) не київська бібліотека, а — «Фундаментальная библиотека общественных наук АН СССР», себто Москва, — як це ми могли ствердити з списку тих видань, залишеного через недогляд в одній із виставлених книжок.

Але здебільшого враження від тих видань окремих інститутів і університетів УРСР пригніблює, і то не лише нужденне зовнішнє оформлення (папір, друк), але куди більше через свій переважно мізерний зміст, особливо в історичних та літературних статтях: агітковою водичкою сповнена більшість навіть 5-10-сторінкових повідомлень про наукове дослідження історико-філологічного томика якогось Рівенського, Черновецького чи Донецького пединституту. А раптом серед

такого нікому непотрібного хламу якась цінна матеріалова статтейка! І робиться справді жаль, що через 300-примірниковий тираж вона ніколи не дійде до відома фахівців у світі. Зрештою, на ту іншу нудну халтуру навіть і тих 300 примірників нужденно оформленого тиражу — шкода. Розмовляете на тему цієї видавничої мізерії з колегами «звідти», і ті потішають вас, що все незабаром має змінитися: будуть ліквідовані отакі децентралізовані малотиражні філологічні серії педінститутів й університетів УРСР, а зате буде створено чотири спеціалізовані центральні журнали. Та ми знаємо з досвіду практику злиття двох «центральных» журналів: «Українська мова в школі» (1950-62) з «Українською літературою в школі» в один об'єднаний місячник «Українська мова і література в школі» (від 1962); тираж після об'єднання збільшено порівняно з мовознавчим попередником на 10 000 (тепер 38 000), але зате зменшено число неагіткових матеріалів до четвертини змісту. То хто ж тоді загарантує, чи якийсь кар'єрист не стане і в центральному журналі форсувати агітковий мотлох, не відпускаючи місця на фахові статті?

Немає сумніву, що участь хоч і такого числа делегатів УРСР на міжнародному конгресі славистів справа дуже корисна — найперше для них самих: критичні науковці серед них мали змогу порівнювати власний фаховий рівень з чужинцями, а це в дальшому змушуватиме їх або підтягнутися до вищого — чужинецького, або на майбутнє уникати такого роду болочих конфронтацій.

Гарний подарунок на свята — книжка, що містить широкий перегляд літератури на батьківщині, —

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Упорядкування, вступна стаття й біографічні довідки

І в а н а Кошелівця

Книга має 368 стор. і містить вибір з поезії, прози і критики 25 авторів.

Ціна 2,95 ам. дол. або рівновартість в іншій валюті. В Німеччині — 10 нім. марок.

Замовляти у видавництві журналу «Сучасність».

СПОГАДИ

АНДРИЙ ЖУК: **НА ВІДКРИТТІ ПАМ'ЯТНИКА І. КОТЛЯРЕВСЬКОМУ**

СПОГАД У 60-ЛІТТЯ ПОДІЇ

1898 року українське громадянство святкувало столітню річницю виходу в світ «Енеїди» Івана Котляревського, від якої починається історія новітньої української літератури. Літературним відзначенням цього ювілею було між іншим видання хрестоматії української літератури від назвою «Вік», три томи якої появилися друком уже в наступні по ювілею роки і відіграли велику роль для пробудження національної свідомості серед широких верств стихійно української, але культурно зрусифікованої інтелігенції східної України. Громадсько-культурним відзначенням ювілею мало стати збудування пам'ятника Котляревському в Полтаві, родинному місті поета. Про це були пороблені заходи вже раніше, тепер їх поновлено, і пам'ятник мав бути поставлений вже в наступному, 1899 році, але через адміністративні перешкоди поставлено його п'ять років пізніше.

Справою пам'ятника найбільше займалося Полтавське губерніяльне земство, властиво так званий «третій елемент» у земстві, різні відповідальні службовці. А що головою Земської управи був Федір Лизогуб, людина з деякими українськими симпатіями (пізніше голова ради міністрів Української Держави 1918), то почини «третього елемента» в українських справах зустрічали прихильний відгомін і серед інших членів Земської управи, а відтак і серед більшості Земських зборів. Ще 1901 року коштом Земської управи появилося популярне видання творів поета та його біографія авторства Бориса Грінченка, поширені головним чином у земських народних школах губернії. Земські збори призначили також більший даток на збудування пам'ятника Котляревському.

Але практичне проведення в життя справи поставлення пам'ятника Котляревському з натури речі мусіло припасти Полтавській міській раді як хазяїнові міста, управу якої очолював Віктор Трегубов, домовласник у Полтаві і землевласник на повіті, тип «самоотверженого малоросіянина», страхополох і кар'єрист.

«Не був він лихий чоловік, — згадувала про нього людина з того самого домо-землевласницького кола, — навіть не цурався свого рідного і часом любив закинути по-українському, але найдужче любив бути багатим, любив повагу від людей, що мають силу, та спокійне безжурне життя без клопоту». (Вол. Леонтович, Спомини, в «Тризубі», Париж, ч. 26, з 8 липня 1928).

Про нього писалося в одній газеті, що «губернаторові він покірний раб і через те всяка „власть“, аби була в уніформі, може соватися в міські діла» (допис з Полтави в «Гаслі», ч. 9-10, за вересень-жовтень 1902).

Адміністраційний контроль органів самоврядування завжди був докучливий, а спеціально щодо Полтави і Полтавської губернії після подій, які тут мали місце на весні 1902 (протиурядова демонстрація в театрі, масові арешти демонстрантів і їх «бунт» у тюрмі, «бунт» учнів духовної семінарії і масове звільнення семінаристів, селянські розрухи), цей контроль зробився таки нестерпним, переходячи «законні» управління адміністрації, не зустрічаючи ніякого відпору.

Хоч міська рада не була чорносотенною, а в її складі були навіть одиниці з українськими патріотичними почуттями, все ж більшість її складалася з байдужих до українства «тоже малоросів» і росіян, що воліли б не займатися такою немилою для урядових сфер справою, як піднесення на вершини слави і всенародного пошанівку «малоросійського» поета, поставленням йому пам'ятника. Коли ж справа пам'ятника таки посувалася вперед, то тільки тому, що за спиною міської ради стояла в цій справі нелегальна Полтавська Українська Громада, провідну роллю в якій грав від 1899 Олександр Русов, шеф Статистичного бюро Губерніяльного земства. Вона фактично й керувала справою, через члена міської Управи Маркевича і секретаря управи Коваленка, що були діяльними українськими культурниками (в порозумінні з Київською Українською Громадою).

Але О. Русову не довелося до кінця пильнувати справи пам'ятника і бути на його відкритті. Після селянських розрухів на весні 1902 на жадання міністра внутрішніх справ Плеве, що заступив убитого перед тим Сіпягіна, Русов був звільнений з посади шефа Статистичного бюро і мусів виїхати з України. До цього немало спричинився і голова міської ради Трегубов, поширивши версію, що розрухи викликали земські статистики, проводячи по губернії подвірний перепис під керівництвом Русова. Це був звичайний собі наклеп.

Міська управа мусіла, очевидно, звернутися до уряду в Петербурзі за дозволом на побудову пам'ятника і за апробатою проекту пам'ятника. Тодішній міністер внутрішніх справ Сіпягін заборонити поставлення пам'ятника чомусь не зважився, але заборонив напис на пам'ятнику українською мовою, а цитати на пам'ятнику з творів Котляревського і Шевченка подавати українським правописом, що був заборонений царським указом 1876. Уділений дозвіл на збір пожертв на будову пам'ятника обмежував цей збір однією Полтавською губернією, очевидно, з метою охоронити населення інших «малоросійських» губерній від «української пропаганди», зводячи таким чином подію до льокального полтавського значення.

Безглузду заборону українського напису на пам'ятнику родоначальникові української літератури, у високій мірі ображаючу укра-

їнське національне почуття, рада міста Полтави прийняла до мовчазного відома, хоч могла б цей незаконний і нечуваний у культурному світі вчинок міністра опротестувати в сенаті. Але суспільність на Україні так призвичаїлася до заборон і погорджування українським словом, що нікому не спало на думку протестувати і спонукати до протесту міську раду. І тільки з політичного підземелля, як грім з ясного неба, прозвучав прізний голос перестороги російським сатрапам.

«Ви гадаєте, пане міністре, що Ви укупі з усіма Вашими посіпаками здолаєте вбити наш народ?»

«Нехай відповість Вам наша історія. Нехай вона розповість Вам, яка міцна та сильна була польська держава „від моря до моря“, який знівечений був весь наш народ під пануванням чужинців-поляків, які він терпів гнобительства від польських панів...»

«І нехай історія розповість Вам, як одним сильним і міцним рухом зруйнувала наша нація усю польську державу і повернула внівець гнобителів. А колишні поляки, пане міністре, зміли гнітити нас не гірше від сучасних росіян, і колишня Варшава була культурніша, ніж сучасний Петербург.»

«А знаєте, через що наші прабатьки розвалили Польщу? Через те, що вона наполягала на душу нації, на її моральне „я“...»

«Уряд російський супроти нашої нації став на ту саму стежку, що й колишній польський уряд, і тим самим вимагає, щоб ми пішли шляхом наших прабатьків часів Богдана Хмельницького. І ми підемо.»

«Закон царя „освободителя“ з 17 травня 1876 р. єсть злочинство проти Духа святого, бо то єсть суворий і безпощадний засуд цілої нашої нації на моральну смерть. Але ваша безглузда заборона українського напису на пам'ятнику українському поетові єсть огидливе знуцання над засудженою вже на смерть нацією. Тая заборона єсть краплею, що переповнила чашу страждань і терпіння нашого народу... Вона каже нам: годі мовчати!. Ми не можемо далі дозволити безстидному чужинцеві знуцатися над найсвятішими нашими чуттями.»

«Українська нація мусить скинути панування чужинців, бо вони огижують саму душу нації. Мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія! Мусить добути своє визволення з рабства національного та політичного, хоч би пролилися ріки крові! А та кров, що полється, впаде як народне прокляття на Вашу голову, пане міністре, і на голови всіх гнобителів нашої нації.»

Це з «Відкритого листа», що був видрукований за кордоном, у Львові, в формі відозви, на двох сторінках чвірки, у другій половині 1900. Передрукувала його «Молода Україна», орган української академічної молоді Австрії (ч. 9-10, 1900), зазначаючи, що він походить від Револуційної Української Партії, додаючи від редакції такий коментар:

«Суспільність, що спромоглася на протест, коли топтано найсвятіші її почування, нечаянно з нагоди дрібної, в порівнянні з цілістю

її положення, хоч само собою й брутальної, а ще більше глупої заборони, виступає та з обуренням п'ятує сам поступок міністра й систему, якої він є впливом... Як прояв будячогося життя він (лист — А. Ж.) характерний та важний... Як оклик накіптілого здавна бло він голосить нам, що там, за кордоном, чимраз ближча пора, коли перебереться міра...»

Перевезений нелегально на Україну разом з іншою революційною літературою, «Відкритий лист» був досить поширений серед українського громадянства, головне серед студентства, в багатьох випадках він фігурує серед літератури, що її відбирала поліція при ревізіях і арештуваннях українських революціонерів. Чи був він надісланий поштою до адресата — не знати, зрештою той адресат міг знати про його існування з рапортів жандармських управ, як шеф корпусу політичної жандармської поліції. Але на ньому бракувало партійної фірми та через це обезцінювалася його політична вартість як анонімки.

Автором «Відкритого листа» до міністра Сіпягіна був Микола Міхновський. Він же був автором і брошури «Самостійна Україна», першої програмової публікації Революційної Української Партії, що появилася друком у Львові одночасно з «Відкритим листом».

1903 року пам'ятник Котляревському був збудований, на пожертви українських патріотів не тільки Полтавської, а й інших українських губерній, не дивлячись на сіпягінську заборону, при чому серед жертводавців було значне число селян. На 30 серпня ст. ст. призначене було урочисте відкриття пам'ятника. З усіх кінців України, тієї, що стогнала під Росією, і тієї, що вільніше дихала під Австрією, прибуло до Полтави на це національно-культурне свято багато української інтелігенції, старшої і молодшої, приватно і як уповноважені українських громад, культурних організацій та ін. Також зібралися громадки селян з поблизу Полтави положених місцевостей. Саме собою зрозуміле, що населення самої Полтави було збуджене приготуваннями до свята і взяло в ньому участь присутністю на панахиді над могилою Котляревського на кладовищі й на посвяченні пам'ятника.

Але святочний настрій зібраної на святі публіки був затьмарений вісткою, що місцева адміністрація, за наказом з Петербургу, заборонила промови і відчитання привітів українською мовою на прилюдному засіданні міської ради, присвяченому справі відкриття пам'ятника. Заборона ця вийшла від міністра внутрішніх справ Плеве, що був ще більшим ворогом українства, як його попередник. Це вже справді було огидне знуцання над засудженою на смерть нацією і явна провокація. В окремих гуртках почалися наради, як реагувати на цю нову безсоромність правителів Росії.

На свято між іншим з'їхалося багато членів Революційної Української Партії і членів українських студентських громад, що були під впливом РУП.

Напередодні відкриття пам'ятника, пізнім вечором попливло вниз

по Ворсклі багато човнів, навантажених «молодоукраїнцями». Яких п'ять верстов від «пристані» (стоянки човнів) висадилися пасажери на одній з прибережних левад лівої сторони Ворскли, в тіні розлогих верб, при місячному сяйві, урядили «Чорну раду». Було нас тут не менше півсотні, а може й ціла сотня. І виглядало воно дуже романтично. Приходило на думку порівняння з громадою гайдамаків, що збиралися ножі святити і на ворога виступати...

Аранжером зборів був Дмитро Антонович. На голову він визначив Федора Матушевського, товариша дуже милого, але далекого від «гайдамацьких настроїв». Мене Антонович висунув на першого промовця, мабуть, тому, що в розмовах з ним я відстоював думку про якусь гостру форму протесту проти заборони промов на святі українською мовою, отже репрезентував «гайдамацькі» настрої. Моя промова мала дати матеріал для дальших промовців за і проти.

Дмитро Дорошенко у своїх споминах, що друкувалися в «ЛНВ» 1923, згадуючи про ці збори за Ворсклою, пише, що я закликав урядити «збройну демонстрацію». Годі мені на 60-літній віддалі часу пригадати, що тоді я говорив і чи справді ужив таких слів. Пропонована мною демонстрація могла б бути «збройною» хіба в тому сенсі, що силою зброї була б зліквідована. Ледве чи хтонебудь з присутніх на зборах мав при собі якусь зброю, і не могли б ми за такий короткий час її роздобути. Нашою зброєю були б хіба лишень патики та каміння з бруку, коли б демонстрація була вуличною, а об'єктом її, наприклад, губернаторська резиденція, звідти вийшла заборона українського слова. Але гостра форма протесту могла відбутися і без патиків та каміння в театральній залі під час урочистого засідання міської ради, при участі представників влади, — відповідними ворожими вигуками на адресу уряду і відспіванням українського національного гімну.

Я був тої гадки, що заборона промовляти по-українськи на святі відкриття пам'ятника українському поетові є незвичайно доброю нагодою для «питомо українського протесту», за яким тужило «Гасло», при тім протесту у всеукраїнському масштабі, на всенародному святі-зборі. Але тільки гостра форма протесту відбилася б голосною луною не тільки в цілій Росії, але й далеко поза її межами і виявила б перед культурним світом нечуване в культурному світі явище, що великому народові, що має за собою велику культурну і політичну минувшину та не менше великі завдатки культурного розвитку і власного політичного життя, — в державі самодержавних царів замикають уста, dokonують злочин проти святого Духа, за висловом цитованої відозви-листа до міністра Сіпягіна.

А привід до протесту в очах і поступових елементів в Росії і закордонного світу був би таким виправданим, таким самозрозумілим, що ледве чи знайшовся б якийсь писака, що зважився б на його осуд, крім хіба урядових писака у самій Росії. В цей спосіб актуалізувалася б справа становища українського народу в Росії не тільки в

площині культурній, а також в площині політичній, як серед українського громадянства, так і чужого, російського і закордонного світу.

Присутність на святі австрійських українців, на яких також могли б упасти можливі репресії російської адміністрації, принесла б справу на міжнародний форум. І це був би отой «питомо український протест», за яким тужило «Гасло», і певне він придбав би багато нових прихильників партії, органом якої воно було, і взагалі активних діячів українського визвольного руху з-поміж різних верств народу.

Річ ясна, що гострий демонстративний виступ скінчився б не тільки масовими арештами демонстрантів, а міг би потягти за собою і людські жертви. І якби так сталося, якби при цім справді пролилася кров, це був би найважливіший момент події. Бо пролита кров в обороні найсвятішого права народу на вживання рідної мови в громадському житті, була б тим живлом, що пхнуло б народ на здобуття політичних прав, на боротьбу за самостійну Україну скорше, ніж це сталося, і одностайніше, ніж це мало місце. Бо за одним «питомо українським» протестом пішли б другі, справа українська була б зрушена з мертвої точки закостенілого українофільства і мізерного культурництва, словом, український рух придбав би політичний характер, якого він в дійсності не мав, не дивлячись на те, що вже існувало кілька політичних угруповань, бо їм бракувало живих соків пролітої крові у відкритих, справді революційних виступах.

Певна річ, що не так звучала моя промова на тих зборах за Ворсклою, бо потребу і всю вагу для дальшого розвитку українського визвольного руху демонстрації під час відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві я усвідомив собі тільки значно пізніше. І наведена аргументація такого кроку є відбиткою не стільки тодішніх моїх думок, скільки теперішніх. Тоді я належав до тієї більшості в харківській організації РУП, що трималася з Д. Антоновичем, тому що та більшість, як мені тоді здавалося, стояла ближче до економічних інтересів широких народних мас, ніж меншість організації, що була в полоні примітивного культурництва і націоналістичної фразеології, в якій потапав «революційний» патос націоналістів.

Але я уважав, що боротьба за права рідної мови, за людську гідність народу більше варта, ніж боротьба за восьмигодинний робочий день чи восьмий сніп збіжжя, замість дванадцятого в панській економії для селянина. Тому я кликав товаришів на революційний виступ в обороні прав української мови, вважаючи даний момент, створену в Полтаві ситуацію дуже-дуже підходящою для цього нагодою.

По мені ще один товариш висловився за гостру форму протесту, був ним О. Назарійв, родом з Прилуки, тоді студент Петербурзького університету. А що говорилося на зборах далі я вже не чув, бо мені порадили залишити збори і йти до міста на нічліг. Перевезли мене на другий полтавський бік Ворскли, і я в супроводі когось незнайомого помандрував пасовиськами навпростець до міста і опинився в

протилежному його кінці, на так зв. Новому Строєнні у тов. Осмоловського, у якого й заночував.

Для мене досі неясно, чому мене усунули з зборів, чи тому, щоб я більше не баламутив досить поміркованого настрою зібраних, як це можна було відразу пізнати з реплік на мою промову, чи це була особлива турбота за мою особу, бо припускалося, що на зборах, можливо, були особи, що стояли на послугах охоранки (а вони дійсно тут були, як виявилось пізніше), і при повороті човнами до пристані, на нас могла чекати поліція і поробити арешти, а в першу чергу тих, хто закликав до революційного виступу. Можливо, що мотивом було одне й друге. Фактом є, що несподівано я опинився поза зборами майже на їх початку, досить впрів поки доплентався на Новое Строєніє і, змучений, міцно переспав ніч.

Вийшовши на другий день пізнім ранком від Осмоловського з наміром оглянути місце, на якому поставлено пам'ятник, і самий пам'ятник, я скоро помітив, що слідом за мною сунеться постать, яка безумовно мене переслідувала. Дійшовши до площі, на якій стояла тюрма, я, замість йти прямою дорогою, що вела до центру міста, завернув праворуч, щоб переконатися, чи справді та постать слідкує за мною, чи то мені тільки так здається, вступив на подвір'я канцелярії воїнського начальника, що містилася в будинку в куті площі, вийшов звідти і побачив, що та постать стоїть на дорозі там, де я від неї від'язався, чекає, очевидно, на мене.

Скорим кроком попрямував я попід парканом садиби броварні Кочубея в напрямку міста, а мій напасник посунув мені навперейми. Я ще більше прискорив крок, завернув в якийсь завулок і опинився на базарній площі коло церкви та зайшов між селянські вози, яких було дуже густо з нагоди свята відкриття пам'ятника, і тут згубив мене мій переслідувач.

Поманеврувавши трохи між возами, я бічними малолюдними вулицями попрямував на Архиерейську вул. і, сконстатувавши, що за мною ніхто не йде слідом, вступив до добре знаної мені садиби під ч. 8, де мешкала родина Комліченків.

Опинившись у саду, я почав роздумувати, що б значила ця стежа за мною. Я мав враження, що шпик хотів мене затримати і передати в руки поліції, і насувалася гадка, чи не стоїть це в зв'язку з учорашнім вічем за Ворсклою, на якому, як пізніше виявилось, справді були агенти-провокатори, і чи не був часом одним з тих провокаторів і той тип, що завів мене на нічліг до Осмоловського!

На всякий випадок показуватися в місті здавалося мені небезпечним, але й сидіти в саду ставало нудно, і я таки зважився пройти на площу, де відбувалася парада відкриття пам'ятника. Але було вже по параді, на площі снували тільки гуртки поріділої публіки та більший гурт людей стояв навкруги пам'ятника, розглядаючи барельєфи на нім на мотиви Енеїди.

Оглянувши пам'ятник, я вступив до популярного в Полтаві ресторану Тепловці тут таки, проти пам'ятника, щоб пообідати. Тут я зустрів декого з товаришів та розказав їм мою одісею, а від них довідався про дальший перебіг вчорашнього віча за Ворсклою та як виглядало відкриття пам'ятника.

Щодо моїх підозрінь, що шпигун хотів мене затримати і віддати поліції, то це дало привід декому пускати на мою адресу скептично-іронічні уваги, що в Полтаві є тепер багато важливіших від мене осіб, а не чути, щоб комусь з них надокучали шпигуни. Почали насміхатися з мене, що я в своєму революційному запалі сховався перед уявною небезпекою в саду Комліченків і змарнував нагоду пережити урочисті хвилини відкриття пам'ятника.

«Чого ж ти приїхав до Полтави», — глумливо ставили мені питання, на яке я не мав що відповісти і з досадою на себе і на всіх, що з мене кешкували, мовчав.

Щодо віча, то воно мало далі, як мене інформували, спокійний перебіг. Піднесена мною і кількома іншими промовцями думка про якусь гостру форму протесту проти заборони промов по-українськи на засіданні міської ради, була відкинута, щоб не зірвати свята і не наразити відповідальних за порядок на святі представників міста на неприємності, а публіку охоронити від неминучого втручання в таких випадках поліцейської сили.

Перебіг свята відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві був такий. У полудень 30 серпня (в неділю) на міському цвинтарі Полтави, на могилі Івана Котляревського, була відправлена архиереєм Іларіоном панахида, в присутності властей, представників міста, дворянства, земства, а також гостей з Галичини і Буковини та різних культурних установ й організацій краю і численного громадянства міста Полтави.

О 3 год. по полудні наступило відкриття пам'ятника в місті. По молебні, що його відправив архиерей Іларіон, віцегубернатор Фонвізін стягнув завісу з пам'ятника, а зібрана навкруги численна громада привітала пам'ятник поета оплесками і вигуками «Слава!» По цьому відбулося посвячення пам'ятника і його оглядання зблизька численними учасниками свята. Автор цих рядків, на жаль, не був при цьому, надійшов до пам'ятника, як було вже по всьому!

По відкритті пам'ятника відбувся урочистий бенкет, уряджений управою міста з участю 200 осіб! Це були радні міста з своїм головою, губерніяльні і повітові маршалки шляхти, радні губерніяльного і повітових земських управ, представники духовенства, з архиереєм Іларіоном, представники властей з віцегубернатором Фонвізіним, начальник військової залоги, представники наукових і культурних установ, а з гостей з закордону — посол до австрійського парламенту Юліян Романчук і проф. Львівського університету К. Студинський. Промовляли на бенкеті голова губерніяльного земства Ф. Лизогуб, пре-

фесори Харківського університету Д. Багалій і М. Сумцов, а з закордонних гостей посол Юліян Романчук. (Подано ці інформації на підставі старих своїх записок, вони є, очевидно, не повні, і в них можуть бути помилки).

Це був офіційний світ, серед якого майже не було свідомих і активних українців, крім кількох, менш помітних, гласних земства і міської ради та згаданих вище представників наукового світу і закордонних гостей. Цей офіційний світ очолював імпрезу, чужу для нього, зааранжовану іншими суспільними силами, що стояли на другому пляні, властиво за лаштунками.

Цією силою була Полтавська Українська Громада, нелегальна організація для легальної роботи. Провідну роллю в ній до весни 1902 року грав Олександр Русов, а тепер його наступник на посаді керівника Статистичного бюро губерніяльного земства Ротмістров, з іншими визначними місцевими українськими діячами помірковано-демократичного напрямку, як М. Дмитріїв, П. Чижевський та інші.

Це вони подбали про прибуття до Полтави активних українців з інших міст країни в ролі представників культурних установ і приватно, поширюючи на цих гостей свою опіку під час їхнього побуту в Полтаві.

Це були репрезентанти театральних, співочих та інших культурно-освітніх організацій під проводом свідомих українців, з театральною трупю Садовського і хором Лисенка з Києва на чолі. Вони й були творцями свята, надавали святові українського національного характеру.

Закордонні гості з Галичини і Буковини скріплювали цей характер свята. Крім посла Романчука і проф. Студинського, пригадую ще письменника Василя Стефаника, ред. Євгена Левицького, Мирона Кордубу, Василя Сімовича.

Урочисте засідання міської ради, присвячене справі побудови пам'ятника Котляревському, відбулося в театральній залі «Народного Дому» імени Гоголя. В глибині сцени розмістилися в повному складі гласні міської ради, з головою і членами управи спереду по лівому боці, по правому боці була трибуна для референтів і промовців. Льюжу з лівого боку зайняв віцегубернатор Фонвізін, тут же сиділи і архиерей Іларіон та начальник гарнізону — козацький генерал!

В партері, в перших рядах, сиділи галицькі і буковинські гості, маршалки шляхти, на чолі з губерніяльним маршалком Бразолем, члени губерніяльного земства на чолі з головою Лизогубом, і численні делегації різних культурних установ з цілої України. Галерія була заповнена різномірною публікою, переважно молоддю.

Звіт про побудову пам'ятника склав член управи міста Маркович, підкреслюючи, що поверх 50% всіх пожертв на будову пам'ятника вплинуло від селянства, якого в залі майже не було видно. Потім слідували реферати Івана Степенка, пані Косачевої (О. Пчілки) і пані

О. Єфименкової, присвячені життю і літературній та громадській діяльності Котляревського. Ці реферати були вислухані майже мовчки. Насторожена нервовість залі виявилася тоді, як на сцені появилася імпрозантна постать сивого патріярха галицької України проф. Ю. Романчука, якого громадськість привітала гучними оплесками. Його коротенька привітна промова українською мовою викликала гураган оплесків і вигуків «Слава»!

З наддніпрянців першим виступив з привітом Михайло Коцюбинський від Чернігівського музично-драматичного гуртка й почав промову по-російськи, а потім перейшов на українську мову і по-українськи закінчив, викликавши гураган оплесків. По Коцюбинському виступила на катедру представниця Чернігівського театрального товариства пані Андрієвська-Недоля і почала говорити по-українськи, але городський голова перервав її мову, заявляючи, що відчитування привітів «по-малоросійськи» на засіданні думи не може допустити. Пані Андрієвська мовчки залишила катедру, передаючи манускрипт привіту голові. У залі счинився галас. Почулись голоси: «Що то за закон, що вшанування пам'яті малоросійського поета не дозволяється на рідній мові?»

По цьому появився на кафедрі Микола Міхновський, адвокат з Харкова, і так промовив, очевидно, по-російськи: «Пане Голово! Я теж привіз з собою привіт українською мовою, але що Ви не дозволили читати привіти по-українськи, то я прошу видати мені копію постанови думи (міської ради) для оскарження в сенаті. А тому що привіту не можна читати, я його лишаю в себе, а порожню течку передаю Вам».

Цей театральний жест викликав гамір серед публіки, і голова поспішив закрити засідання думи, а публіка почала поспішно виходити з театру, боячись можливих ускладнень.

Також адвокат Шраг з Чернігова зажадав відпису протоколу цього засідання думи з тією ж метою. (Скарга справді була внесена до сенату, але сенат розглянув цю справу щойно в 1906 році, по вибуху першої революції в Росії, постановивши заборону ту скасувати і поставити на вид міністрові про «неправосильність його поведінки».

На другий день перед полуднем відбувся концерт хору Лисенка, під його диригентурою, що співав кантату «На вічну пам'ять Котляревському», а увечорі вистава «Наталки Полтавки» в постанові театру Садовського, з участю М. Заньковецької. Обидві імпрези відбулися з незвичайним успіхом.

Місцева адміністрація, зокрема органи безпеки, очевидно відразу надіслали до Петербургу докладні інформації про перебіг свята. Також і про наші наради за Ворсклою, бо, як пізніше виявилось, між нами дійсно крутилися провокатори, на чолі з Іваном Доброскоком, що був діяльним членом харківської організації РУП! Про цього українського Азефа треба б написати окрему розвідку.

Віче за Ворсклою й інші спостереження агентів охоранки дали матеріал для ліквідації РУП. Почалися ревізії й арешти в Полтаві вже 4 жовтня 1903 року й перенеслися в інші міста. Але 15 жовтня заступник директора департаменту поліції Язиков телеграфічно наказав полтавському жандармському управлінню: «Все следственные действия, касающиеся РУП, приостановить впредь до общей ликвидации названной партии» (див. у Гермайзе, РУП, стор. 104-105).

А в листопаді 1903 року директор департаменту поліції Лопухін писав усім начальникам охоранок на Україні: «В виду связи дела киевской группы РУП с таковою в Полтаве, Харькове, Екатеринославе совместно обсудить все полученные сведения и определить момент ликвидации, для чего прибыть в ближайшем времени по соглашению в Полтаву в штатском платье» (там таки, стор. 105).

Ліквідація була призначена на 9 грудня, бо цього дня відбулися ревізії й арешти в Києві і на Київщині, в Харкові, Полтаві, Лубнях, Прилуці, Лохвиці. Тяглися арешти аж до березня 1904 року. Подробиці про цю ліквідацію містить розвідка А. Дучинського, п. н. «Революційна Українська Партія на Полтавщині», в збірнику «За століт» (книга друга, стор. 273-320).

Тоді ж і я був арештований у Харкові, в числі багатьох інших членів РУП і Студентської громади (Дмитро Антонович, Петро Андрієвський, Сергій Андрієвський, Борис Мартос і багато інших). У слідстві багато арештованих, менше обтяжених, випущено на волю, а немало їх лишилося в тюрмах і чекали на судові розправи, коли не були випущені до суда за грошеві кавці. Але з нагоди народження царевича була проголошена 11 серпня ст. ст. 1904 амнестія, і всі притягнені до відповідальності в цій справі були випущені на волю.

Який відгомін мало полтавське свято в російській пресі, зосібна — чи була тут якась реакція на заборону привітів українською мовою, цього не знаю. За цим тоді не мав я змоги простежити, бо незабаром був узятий до війська, а тепер тим більше не можна щось про це довідатися.

В усякому разі нічого особливого не могло бути. Перебіг свята не став і не міг стати поштовхом до поважного, принципового трактування пресою української справи — через надто льояльний українофільський характер свята. Але тринадцять років пізніше пригадав цю заборону української мови на святі українського поета В. Короленко, спонуканий до цього такою ж дикою, антикультурною подією — забороною української мови окупаційною російською владою в Галичині в 1914-15 роках.

*

Минуло з того часу шістдесят років, багато за цей час зайшло змін на нашій землі на ліпше або на гірше. Але на мовному фронті лишається без змін, з тим, що українська мова не забороняється, але з людського вжитку усувається і завмирає.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ЛЮБОМИР ВІНАР: **КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ**

(Закінчення)

Розділ V

БАЙДА ВИШНЕВЕЦЬКИЙ В НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ І ПОЕЗІЇ

Народна творчість є одним із важливих допоміжних історичних джерел для реконструкції історичних явищ або інтерпретації досліджуваної історичної особистості. Зокрема українські історичні пісні й думи козацького періоду, що є складовими частинами українського лицарського епосу, поповнюють історичний дослід багатими матеріалами історично-побутового опису даної доби. В народній творчості відзеркалюється душа народу — його радощі й смутки, перемоги й поразки, що становлять основну частину історичного існування народу.

Звичайно, тут треба зауважити, що народна творчість, зокрема історичні пісні, створені в вирі боротьби, війни, чи революції, не завжди об'єктивно передають в поетичній чи прозовій формі історичну подію, проте вони є допоміжним фактором у відтворенні даної історичної доби та її духового обличчя, а зокрема народної психології. Такі думки насуваються авторові при опрацюванні цього розділу, в якому перш за все наголошується історичний аспект народної творчості, а не літературний, що належить до компетенції літературознавців.

Героїчна смерть кн. Дмитра Вишневецького стала джерелом народної творчості, що головне проявилася у формі переказів та історичних пісень. Грушевський пише: «В кругах українських, польських, литовських по гарячих слідах події історія смерті Вишневецького почала переказуватися в легендарних, різними поетичними подробицями розцвічених формах».¹⁾

Вишневецький став героєм жалібної пісні, вписаної в рукопис Матвія Пійонтка (Piątka), професора краківської Академії, в 1560-их роках.²⁾ Згодом ті перекази, як ми вже згадували, перенеслися в

¹⁾ Грушевський, Байда Вишневецький в поезії й історії, стор. 4.

²⁾ Ludwika Szczerbicka, «Siedemnastowieczny Fragment Dumy o Dymitrze Wiśniowieckim». «Slavia Orientalis» (Warszawa, 1960), vol. IX, no. I, p. 16.

Чехію й інші слов'янські країни. Змістом цих літературно-історичних пам'яток була смерть Вишневецького в Царгороді. Дмитро Вишневецький три дні висів на гаку, глузуючи з мохаммеданської віри та обичаїв. Тому турки вкоротили йому життя і на третій день його застрілили за наказом султана. Щоб одідичити відвагу й завзяття Дмитра, турки розділили між собою його серце та з'їли.

Це оповідання виступає в різних варіантах. В одному із них султан старався намовити Вишневецького прийняти турецьку віру та одружитися з його донькою. Проте Дмитро погордив смертю, а пропозиції султана не прийняв. Він волів радше вмерти, як зрадити свою віру і свій народ. Опісля Дмитра повісили на гаку, де він мучився три дні. На третій день він попросив подати йому лук і стріли та постріляв султана з його родиною.³⁾

Ці народні перекази стали основою історичних пісень. Загальновідому історичну пісню про «Байду», що дійшла до нас у різних варіантах,⁴⁾ більшість дослідників вважає за народний твір, присвячений Дмитрові Вишневецькому і його смерті. Подаємо одну з найбільш поширених версій:

В Царгороді на риночку
 Ой п'є Байда горілочку;
 Ой п'є Байда — та не' день не два,
 Не одну нічку тай не годиночку.
 Цар турецький к нему присилає,
 Байду к собі підмовляє:
 «Ой ти, Байдо та славнесенький,
 Будь мені лицар та вірнесенький!
 Візьми в мене царівночку,
 Будеш паном на всю Вкраїночку!»
 «Твоя царю, віра проклятая,
 Твоя царівна поганая!»
 Ой крикнув цар на свої гайдуки!
 Візьміть Байду добре в руки,
 Візьміть його, повісіте,
 На гак ребром зачепіте!

³⁾ Різні перекази зібрані в Несецького, *Herbarz Polski* (1842), vol. IX, pp. 351-352.

⁴⁾ В. Антонович і М. Драгоманов, *Исторические песни малорусского народа* (Київ, 1874), т. I, стор. 145-148.

Варіанти цієї пісні в видцелаведеній праці, також у праці М. Халанського, «Малорусская дума про Байду» в XVI-му томі «Сборника» Харківського істор.-філол. Товариства, 1908; Івана Франка, Студії над українськими народними піснями (Львів, 1913); Тексти цієї думи також знаходимо в К. Грушевської, *Українські народні думи*. Спеціально народною поезією про неволю Д. Вишневецького займався М. Грушевський в двох своїх працях: Сучасна вірша про неволю Вишневецького і Байда Вишневецький в поезії й історії.

Ой висить Байда та й кивається,
 Та на свого джуру поглядає:
 «Ой джуро ж мій молодесенький,
 Подай мені лучок та тугесенький:
 Ой бачу я три голубочки —
 Хочу я убити для його дочки!
 Ой як стрілив — царя вцілив,
 А царицю — в потилицю,
 Його доньку — в головоньку».

Як бачимо, Вишневецький-Байда представлений в народній пісні як веселий, але zarazом лицарський чоловік. Питання тотожности народного Байди в Дмитром Вишневецьким ще досі остаточно не розв'язане, і на цю тему між українськими істориками та літературознавцями провадилася жива виміна думок. На думку М. Возняка, «ця основна тема підходить так близько до оповідання сучасника Бельського про смерть Вишневецького, що треба віднести пісню до Дмитра Вишневецького, тим більше, що є варіант пісні, де нема мови про байджування Байди й бажання султана мати його своїм зятем».⁶⁾

Для Грушевського неясно представляється заміна імени Вишневецького іменням Байди:

«Чи се було його дійсне прізвище, як приймає дехто, і під яким він перейшов у традицію? Ми в ніяких інших вістках не стрічаємо його з тим прізвищем, але се не може вповні служити доказом, що такого прізвища не було. Та можливо, що маємо тут типове імя козака-одчайдуха, яким підмінено в пісні історичну постать Вишневецького».⁷⁾

На нашу думку, першим кроком до роз'яснення цієї проблеми було б визначення хронології «Байди» — себто треба уточнити дату створення пісні, як також проаналізувати з мовного боку зміст слова «байда», «байдувати».

Якщо йдеться про постання історичних пісень, дум, то першу згадку про історичні пісні знаходимо в історичних аналах польського історика Сарницького під роком 1506, який писав:

«Під час того (бою — Л. В.) впали побіджені волохами два молоденькі брати, юнаки хоробрі й войовничі. Про них ще й сьогодні співають сумутні пісні, що їх руси називають думами. При цьому співці напереміну то проти себе наступають — то відступають і жалісним голосом, жестикулюючи, виражають те, про що співається; а гурт селян теж на флейтах жалісно грає, наслідуючи тужливою мелодією тут і там голосіння».⁸⁾

⁶⁾ М. Возняк, Історія української літератури (Львів, 1924), т. III, стор. 462.

⁷⁾ Грушевський, Байда Вишневецький . . . , стор. 6.

⁸⁾ «Per idem tempus duo strusii fratres, adalescentes strenui et bellicosi, a Valachis oppressi occubuerunt. De quibus etiam nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur, voce lugubri et gestu canentium se in utramque partem metantium, id quod canitur,

Отже постановля дум треба віднести до кінця XV і початку XVI століття. Звичайно, слід погодитися з твердженням літературознавців, що українські думи і історичні пісні своїм корінням сягають у народний героїчний епос Київської Русі.⁹⁾ Беручи до уваги трагічно-героїчну смерть Вишневецького в Царгороді, як також те, що він був улюбленцем народним і одним із головних організаторів козаччини, важко припустити, щоб по його смерті не появилися пісні, що оспівували б його лицарську поставу. І саме підкреслюючи цей психологічний аспект, а також зважаючи на історичні дані про смерть кн. Дмитра, які частинно сходяться із описом його смерті в пісні — ми гадаємо, що «Байда» з думи покривається з історичним Дмитром Вишневецьким.

Тепер декілька завваг відносно дефініції слова «байда» і «байдувати». У словнику Б. Гринченка читаємо, що «Байда» означає: «гуляка, безпечний человек».¹⁰⁾ Зенон Кузеля і Ярослав Рудницький в Українсько-німецьким словнику слово «байда» перекладають німецьким значенням: *grosse Brotschnitte* (байда хліба); *Taugenichts* (нероба).¹¹⁾ І. Франко в праці «Галицько-руські народні приповідки» (Львів, НТШ, 1901) теж наводить зворот «байда хліба». Я. Рудницький в своєму новому словнику перекладає вираз «байда» англійським значенням: «idle», «drone», «good for nothing».¹²⁾ З «байди» витворилися: «байдики бити», «байдувати», «байдикувати», «байдиги плести». Німецький славіст Макс Фасмер, аналізуючи етимологію слова «байдак», «байду» означає як «*die Barke*» в діалекті, а «байдуга», як «*sorgloser Mensch*».¹³⁾

Проте в XVI столітті й опісля вираз «байдувати» мав також інше значення: «іти на байдаки», а точніше — керувати байдаком, козацьким човном. Так у словнику В. Дала знаходимо пояснення, що байдачити — значить «итти на байдаки или барки в работу».¹⁴⁾ В деяких варіантах «Байди» знаходимо такі рядки:

Лучче ж мені сім рік байдувати,
Аніж твою дочку та за себе брати.¹⁵⁾

exprimentes; quin et tubiis inflatis rustica turba passim modulis lamentabilimus haec eadem imitando exprimit».

⁹⁾ М. Рильський (гол. ред.), Українська народна поетична творчість (Київ, Академія Наук Української РСР, 1958), т. I, стор. 424.

¹⁰⁾ В. Д. Гринченко, Словарь украинского языка (Київ, 1907), т. I, стор. 20.

¹¹⁾ Зенон Кузеля і Ярослав Рудницький, Українсько-німецький словник (Ляйтціг, Отто Гаррасовіц, 1943), стор. 17.

¹²⁾ J. V. Rudnytskyj, An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language (Winnipeg, Ukrainian Free Academy of Sciences, 1962), Part I, p. 53.

¹³⁾ Max Vasmer, Russisches Etymologisches Wörterbuch (Heidelberg, 1953), vol. I, p. 40.

¹⁴⁾ В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка (Москва, 1903), т. I, стор. 98.

¹⁵⁾ Антонович і Драгоманов, цит. пр., стор. 152.

Себто краще сім років бути прив'язаним до байдака і весь час бути на воді та веслувати, як женитися на султанській дочці. Це пояснення більш логічне, бо ж сім літ «байдувати» себто «лінохувати» і провадити веселе, гуляче життя — це зовсім не тяжка праця. А творцеві пісні про «Байду» саме йшлося, щоб підкреслити контраст між тяжкою працею і перспективами легкого життя в Туреччині. Здається, що така інтерпретація значення слова «байдувати» спричиниться до кращого розуміння змісту історичної пісні «Байда».

Найкраще було б дослідити етимологію цього слова, що, за Фасмером і найновішим польським словником,¹⁶⁾ походило з орієнтальних мов.

Автор, маючи це на увазі, звернувся до орієнталіста С. L. Geddes-а, професора Кольорадського університету, і одержав цікаве пояснення слова «байда», яке в класичній арабській мові мало подвійне значення. Отже «байда» значить — яйце будь-якої птиці, а зокрема яйце струся, який відкріся цього яйця. Образний зворот: «*huwa bayda al-balad*», уживаний в непохвальному, зневажливому розумінні, значить: «*He is like the egg of the ostrich from which the young bird has come forth, and which the male ostrich has cast away so that men and camels tread upon it*».

Проте вислів «*bayda*» також уживається в похвальному значенні. З записці Geddes-а читаємо: «*It can also be used in praise meaning, „He is like the ostrich's egg in which is the young bird“ (because the male ostrich in that case protects it), or, „he is unequalled in nobility; he is a lord (or chief)“, or, „he is a celebrated (or well-known) person“.* (E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, I, 282 b)».¹⁷⁾

Як бачимо, слово «байда» в арабському мало подвійне значення, як слово «байдувати» в староукраїнському. Проте для повного «родоводу» виразів «байда — байдувати» слід ще сконфронтувати перський словник, в якому багато спільного з арабським.

Відомо також, що козаки своїм співтоваришам надавали прибрані прізвища, що своїм змістом підкреслювали певну здібність, або специфічну рису характеру даної людини. Дуже можливо, що Дмитро Вишневецький, як визначний провідник козацьких водних і суходільних походів, саме мав надане ім'я Байда і під тим народним прізвиськом увійшов в українську народну творчість. Звичайно, наші висновки не претендують на непомильність і вичерпність. Одначе віримо, що при співпраці істориків, літературознавців і мовознавців цю проблему вдасться розв'язати.

Нагомість Голобуцький, який у праці «Запорожское козачество» виступає якимсь патологічним ненависником Д. Вишневецького, твердить апіорі, що деякі історики думають, що народ у думі про Байду

¹⁶⁾ *Słownik Języka Polskiego* (Warszawa, Polska Akademia Nauk, 1958), vol. I, p. 299.

¹⁷⁾ Записка проф. С. L. Geddes-а від 11. X. 1962.

оспівував Д. Вишневецького і що «буржуазні історики» зовсім не рахувалися «з реальними даними».¹⁸⁾ Він вважає, що «отождествление Дмитрия Вишневецкого с героем народной думы Байдой лишено, как видим (? — Л. В.), всякого основания, точно так же, как и версия об основании Сечи».¹⁹⁾

Які ж «реальні дані» має Голобуцький? Він в першу чергу порівнює «Байду» з історичними піснями росіян, болгар і сербів і знаходить спільні мотиви. Отже невдало повторює те, що зробили М. Халанський і М. Грушевський, лише на них не посилається. Загальновідомі речі, що існують в сербсько-болгарському епосі паралельні пісні до Байди. зокрема сербська пісня про Секула. Проте, як удадо зазначив Возняк, «усе таки в українських піснях відмінна її основна тема, а саме люта смерть козака за те, що не хотів потурчитись, однак, висячи на гаку, мститись над турками».²⁰⁾ А навіть, якщо в інших слов'янських країнах існують подібні історичні пісні,²¹⁾ то це зовсім не доводить, що дума про Байду не присвячена Д. Вишневецькому.

В дальшому Голобуцький²²⁾ твердить, що оповідання Бельського про смерть Вишневецького зовсім інше від донесення нами цитованого французького дипломата з Царгороду. На думку Голобуцького, француз мав точну інформацію і, може, навіть був свідком страти Вишневецького, а Бельський писав своє оповідання із «вторих і третих рук».

Передусім Бельський зовсім не заперече оповідання француза. В реляції останнього було зазначене, що турецький султан наказав убити Вишневецького, але звітодавець не входить в деталі страти. Отже він зовсім не заперече оповідання Бельського, базованого на розповідях сучасників. Навпаки, реляція Бельського збігається з іншими цитованими нами італійськими й латинськими документами, в яких знаходимо майже той самий опис смерті Вишневецького, що в Бельського. Звичайно, в «діалектичній логіці» Голобуцького важко дошукатися пошани до історичних джерел, а втім, мабуть, італійські документи йому були невідомі.

Автор цих рядків спочатку гадав, що радянські історики поділяють думку Голобуцького стосовно діяльності Д. Вишневецького. Але виявляється, що не всі українські історики записали на чорний індекс «заклятих ворогів народних мас» (вираз Голобуцького) Дмитра Вишневецького.

Ось, наприклад, що читаємо в «Історії української культури» М. Марченка:

«У пісні про Байду відображено народне уявлення про відчайдуш-

¹⁸⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 84.

¹⁹⁾ Там же, стор. 87.

²⁰⁾ Возняк, цит. пр., стор. 462.

²¹⁾ Для порівняння слов'янських історичних пісень відсилаємо читачів до хрестоматії проф. П. Г. Богатирева п. н. Епос славянских народов (Москва, 1959).

²²⁾ Голобуцький, цит. пр., стор. 86.

ного українського козака-героя, що, можливо, заступив собою конкретне історичне ім'я Дмитра Вишневецького, навколо загибелі якого сучасники створили немало легенд, що в своїй основі були близькі до дійсності... Не зважаючи на своє аристократичне походження, Дмитро Вишневецький належав саме до тих неспокойних воїнів, які присвятили своє життя військовим подвигам».²³⁾

Далі автор зазначає, що навіть якби пісня про Байду оспівувала неісторичну особу, то проте «вона повинна уважатись історичною із точки зору типовості і правдивості відображення епохи».²⁴⁾

На цьому місці коротко зупинимось на історичних моментах в пісні «Байда», які частинно вказують на присвячення цього народного твору Д. Вишневецькому. Тут передовсім ідеться про мотив смерті через повішення на гаку в Царгороді, що є співзвучний з історичними джерелами. Треба підкреслити однак, що в літературній творчості наголос ставиться на літературній стороні твору, а не на історичній. Тому на початку пісні знаходимо Байду в Царгороді, де, як удало відзначив Марченко, він нічого не робить, лише «гуляє, п'є і турка б'є». А втім Вишневецький свого часу їздив у Туреччину та був на султанському дворі — отже дуже можливо, що творець пісні бажав зафіксувати той момент, сполучивши його згодом із смертю Байди.

Героїчна смерть кн. Дмитра в Царгороді стала багатим джерелом народних переказів, пісень і оповідань. Творці цього народного мистецтва підкреслювали головне саму смерть Вишневецького як кульмінаційну точку його життєвого шляху, залишаючи здебільша на боці його діяльність як організатора запорозького козацтва. Ці народні твори стали основою для поетичних творів українських і польських поетів. З польських поетів згадати б Люціана Семянського і його поему «Książ Dymitr Wisniowiecki»,²⁵⁾ у якій оспівується смерть Вишневецького. Автор переносить акцію до в'язниці в Царгороді, де карється Вишневецький разом із своїм джурою і тужить за Україною. До тюрми входить султан і намовляє Дмитра, щоб він перейшов на мусулманську віру:

«Dam ci córę jak dzień jasną,
Dam ci skarbów co niemiare,
Tylko porzuć wiarę własną,
Muzułmańską przyjmiej wiarę».
«Piękna córa, skarb bogaty,
Ale wiara twa za katy!»
«Na psa giaura weźcie, weźcie,
I za rebro go powieście!»
Już to trzecia wschodzi zorza,
Na Galacie, gdzie kraj morza,

²³⁾ М. І. Марченко, Історія української культури (Київ, 1961), стор. 108.

²⁴⁾ Там же.

²⁵⁾ Dzieła Luciana Siemienkiego (Warszawa, 1880), vol. IX, p. 25.

Książ na haku się kołysze,
 W oczach zemstę turkam pisze.
 Patrzy w morze, to na szlaki:
 Nie poncerneż ciągną znaki?
 Czy nie czajki? Ciężko wzdycha —
 Usta krzepną, mówi z cicha:
 «Oj pacholę wierne, młode,
 Wracaj, wracaj na swobodę!» —
 «Ja ci strzała, ja sokołem —
 Nie powrócę, gińmy razem».
 A książ oczy wiódł ponure:
 «Widzę w sadzie, winogradzie
 Trzy sokoły przyleciały.
 Trzy rarogi jasnopióre —
 Hej pacholę, daj trzy strzały;
 Czy zostało mi sił wiele?
 Czy co zmierzę, to ustrzelę?» —
 I sultana zmierzył w ciemię,
 A sultankę — w samo brzemię,
 A dziewicę — w samo lice!
 Trwoga bije w Cargorodzie:
 Co dokazał Lach na haku,
 Cóż dokaze na swobodzie!
 Sto strzał w niego wystrzelili,
 Z piersi serce wydobyli,
 Zjedli serce po junaku.

Як бачимо, польський поет старався збрати Вишневецького в «нові шати» — зробив з нього навіть поляка. Грушевський вдало зазначив, що поет не здолав влити нового змісту в традиційний образ Байди, який вийшов блдим.²⁶⁾

У 1853 році польський історик Едвард Руліківський²⁷⁾ опублікував новий варіант думи про Байду:

Був пан Корецький
 Дмитро Вишневецький.
 Він небесну силу мав
 І воював
 Громом та своїм словом!
 Його невірні не злюбили,
 Ловить на його варгували,
 Ловить на його чатували,
 Потом його споймали

²⁶⁾ Грушевський, Байда Вишневецький..., стор. 8.

²⁷⁾ E. Rulikowski, Opis powiatu Wasylkowskiego (Warszawa, 1853), p. 184.

Та й в кайдани закували,
І ребро його кругом затягали
І на стіні прибивали.

Ця дума, як зазначили Антонович і Драгоманов, носить сліди церковної редакції, проте в ній Байда вже виступав як Вишневецький.

На цьому місці коротко зупинимось на освітленні Д. Вишневецького в Історії Русів. Невідомий автор пише про Вишневецького як козацького гетьмана, вибраного по „гетьманові” Лянцкоронському. Вишневецький, бувши гетьманом, у мирний час прославився громадськими чеснотами, відбудовував зруйновані міста та публічні будівлі, наглядав за правосуддям і правлінням земських та городських урядників, заохочував народ до трудолюбства, торгівлі та господарських закладів, та всяким способом допомагав йому вичуняти після руїницьких воєн, і за те все ушанований батьком народу.²⁸⁾ Анонімний автор zarazом дагує смерть Д. Вишневецького 1514 роком. Наведений уривок, що зовсім розходиться з історичними даними, свідчить, якими очима задивлялися на Д. Вишневецького українські патріоти кінця XVIII і початку XIX віків. І саме в цьому криється важливість цього цікавого історичного документу.

З українських поетів Панько Куліш присвятив свою поему «Байда» Дмитрові Вишневецькому. Проте зображення «Байди» в тій поемі вийшло зовсім інакше, як у творців історичних пісень.^{28а)} Це був час його ідеалізації мусулманського світу, і тому Куліш вкладає в уста турецького везіра свої думки про пісенну традицію Байди Вишневецького:

О лучче б сі співаки понімили!
Вони так добре Байду зрозуміли,
Як миь свого великого поета,
Світило тьми, пророка Магомета.²⁹⁾

Байду Куліш змальовує як речника ідеальної козаччини, представником українського лицарства і передвісником — як слушно зауважив М. Грушевський — українського відродження нових часів:

Три сотні й два десятки літ минуло,
Як згас у муках дух правдивий Байди,

²⁸⁾ Історія Русів, за редакцією О. Оглоблина (Нью-Йорк, 1956), стор. 24. — Докладно цей уступ Історії Русів аналізує І. Борщак в: *La Légende Historique de L'Ukraine, Istoriija Rusov* (Paris, 1949), pp. 54-56.

^{28а)} «Драмована трилогія» Куліша складається з трьох пєс — «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний» і «Цар Наливай».

На думку М. Зерова, український лицар «сумного образу» — козак Байда в «Драмованій трилогії» Куліша великою мірою є автобіографічний. Його життєві шукання з краю в край нагадують власний шлях Куліша в 60-80-х рр. (Див. М. Зеров, *До джерел*, стор. 41).

²⁹⁾ П. Куліш, *Драмована трилогія* (1884), стор. 150.

А серце в нас лицарське не заснуло!
Так само на землі жадає правди.

Нехай велика люба нам тінь Байди,
Од нас свого лица не одвертає,
Нехай признає в нас героїв правди,
І на бороття святе благословляє!

Байді Куліш протиставляє Ганджу Андибера — виразника духу руїни козацької голоти. В українській історичній пісні Андибер знаний як борець проти «дуків срібляників» — козацької старшини, мовляв:

Ей, дуки — скажуть — ви дуки!
За вами всі лути і луки, —
Ніде нашому брату, козаку нетязі, стати
і коня попасти.³⁰⁾

Байда як виразник добра і справжнього лицарства розчаровується нікчемністю і підлістю людей:

А можновладство підступного слова
Все дужчає, як гідра стоголова.
Воно мою правдицю пригомило,
Погнуло і мою лицарську силу.

В дальшому поет зображує знеохочення Байди московською службою, а цар представлений «самодуром». На кінці Байда гине в волоській кампанії, і за ним шкодують турецькі достойники. Цей нелогічний кінець знов же таки можна пояснити туркофільською настановою Куліша, який в уста Байди вкладає між іншим таку тираду:

Ні, станьмо, без пересуду до віри,
Під бунчуком червоним Солімана,
Наслідника культурників каліфів,
Правдивістю великого султана!³¹⁾

Як бачимо, поет зовсім розійшовся з історичним Вишневецьким, хоча його діяльність досить докладно проаналізував в одній з своїх праць.³²⁾

М. Грушевський заслугою Куліша вважає те, що «він у Вишневецького бачив щось більше, ніж звичайного авантюриста, шляхетно-козацького паливоду, яким представлявся він іншим. Чи поетичною інтуїцією, чи по сузвучності своїх ідей з деякими фактами діяльності Вишневецького (московфільські і туркофільські погляди Куліша і московські і турецькі пляни Вишневецького) Куліш відгадав у

³⁰⁾ Возняк, цит. пр., стор. 491.

³¹⁾ Куліш, цит. пр., стор. 62.

³²⁾ П. А. Куліш, История Воссоединения Руси, т. I, стор. 59-61.

сих фактах щось більше, ніж просте буяння стихійної сили — певний ідейний підклад, хоч і розвинув сей ідейний зміст і не історично і з чисто літературного становища — незручно і невдало».³³⁾

З інших поетів XIX століття Яків Щоголів в одному з своїх віршів згадує острів Хортицю і Байду. Основний мотив у його поезії — сум за колишньою козацькою славою:

Стугонить Дніпро на скелях,
 В'ється об пороги;
 Все ж питає: «Де ж ви, діти,
 Де мої небоги?»
 Стугонить Дніпро з порогів,
 Лине по Хортиці,
 Каже: «Байдо, де ж твій город,
 Стяги, гаківниці?»
 Де ж та Січ, що як море
 Силою кипіла;
 Тая воля, що в роздолі
 Пеклом клекотіла.^{33а)}

В дальшому поет описує сумну теперішність, згадуючи, що на козацькій землі німці «хати побудували, ґрунти пошарпали, побіли, ралом заорали». В основному вірш не має особливої мистецької вартости, але він служив ще одним прикладом, що українські поеми романтики XIX століття залюбки за своє сюжетне тло брали козацькі часи, а зокрема постать Байди-Вишневецького.

Григорій Чупринка, який в основу своєї поеми «Байда»^{33б)} взяв історичну пісню, упорався з своїм завданням набагато краще за Куліша. Зачинається ця поема засудом Байди турецьким султаном на смерть через повіщення на гаку. Друга картина — прощання Байди з Україною:

Гей, не гнись, могутня спино,
 Не зломись, моє ребро! —
 Ти прощай, прощай, Вкраїно,
 Ти прощай, старий Дніпро!
 Хай же Турок не вчуває,
 Як терплю я муки й глум...
 І старий козак співає,
 Розганяє біль і сум,
 Оддає він Богу дяку,
 Що досяг цього вінця,

³³⁾ Грушевський, цит. пр., стор. 13.

^{33а)} Из стихотворений Я. И. Щеголева, Харьков, 1883.

^{33б)} Гр. Чупринка, «Байда» (історична поема), поміщена в першій по- смертній виданні «Творів» Гр. Чупринки за редакцією Павла Богацького. Прага, Український громадський видавничий фонд, 1926.

Що не знав ніколи ляку
За Україну до кінця.

У дальшому Байда вихоплює від турка, який наблизився до нього, лук і випускає стрілу в султана, але схибляє через ослаблення і кволість:

І вхопив од турка лук,
І тремтячими руками
У султана навідалу
Понад злісними катами
Він пустив свою стрілу.
Та пропав задармо замах,
Бо в очах маріла мла
І в руках в кривавих плямах
Поковзнулася стріла!..
Через три дні він скінчився,
Як дійшов до серця кроку,
Та терплячим залишився
Аж до смерти серед мук.
А як турки прибирали
В яму з кроку мертвяка,
В ту сторінку позирали,
Що вродила козака.

Як бачимо, закінчення поета подібне до вірша Руданського, в якому він описував мученицьку смерть, як поляки саджали козака на палю. Проте в загальному поетові вдалося образowo представити постать Байди і його смерть.

З прозових творів слід згадати історичні оповідання О. Левицького (1848-1922), в яких він описував постання козащини та козацький побут. Зокрема його оповідання «Пан Сенюта» (1918) безпосередньо заторкує історію побратимства хмельівського дідича Івана Сенюти з Дмитром Вишневецьким. Там докладно описана смерть Байди в Царгороді.

В радянській історичній прозі появилася друком повість Сави Божка (1901-47) — «Над коліскою Запоріжжя» (Харків, 1925). Тут автор намагається представити постать Д. Вишневецького в «новому світлі», як клясового ворога українського селянства й міщанства. Він «діалектично» поперекручував історичні події того часу та біографію Д. Вишневецького так, що його твір є клясичним прикладом тенденційности радянських письменників в опрацюванні історичних тем.

Це влучно підкреслив дослідник української історичної прози М. Сиротюк, який пише, що, «підсумовуючи розмову про український історичний роман 20-их і першої половини 30-их років, ще раз підкреслимо одну з його найістотніших прогалин — те, що він не спромігся створити повноцінного образу позитивного героя. Цей недолік особливо відчутний у виведених на літературний кін історичних по-

статях. Одні з них настільки пронизані критично-викривальними елементами, що їх важко назвати позитивними, хоч вони насправді і були такими, бо зіграли у свій час прогресивну роль (Дмитро Вишневецький, Б. Хмельницький, Іван Сірко, Іван Богун, Григорій Сковорода, Микола Костомаров).^{33в)}

Це зовсім нормально, що в УРСР Д. Вишневецький як представник «кляси визискувачів» не міг стати позитивним героєм історичного роману. Треба з жалем згадати, що українські письменники дотепер не спромоглися на визначніший прозовий чи поетичний твір, що зафіксував би в чітких мистецьких образах цікаве життя Дмитра Вишневецького-Байди, однієї із найвизначніших українських постатей XVI століття.

Розділ VI

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО

Бурхливе й цікаве життя Д. Вишневецького, як також його ідейні прямивання можна розглядати під різними аспектами. Поперше, слід підкреслити його військову, організаційну та дипломатичну діяльність. В українську історію Байда-Вишневецький увійшов передусім як організатор Запорозької козаччини, фундатор першої козацької твердині за Дніпровими порогами, що була прототипом пізнішої Запорозької Січі. Тому ми цілком погоджуємося з німецьким істориком Г. Штеклем, який пише, що «erwählte sich Dmitrij gewissermassen den Kosakenführer als Hauptberuf». ¹⁾

Подібне твердження знаходимо в історії Г. Веднарського, який уважає, що Вишневецький «tended to identify himself with the Cossacks as their leader», а рівночасно пише, що він був перший, хто «saw in the Cossacks not merely potential fighting machine in the service of Lithuanian government but an independent social group». ²⁾

Прикріплення запорожців до сталого осередку на о. Хортиці безперечно прискіпило кристалізаційний процес української козаччини як нової суспільної верстви. Не можемо забувати й того, що за Дмитра Вишневецького українська козаччина перший раз виходить на міжнародний форум — як самостійний фактор і поважніша мілітарна сила. Рівночасно Вишневецький, як представник старого українського аристократичного роду, пов'язував в одну органічну цілість традиції української княжої держави і української козаччини, яка безперечно своїм корінням сягала в українське середньовіччя.

^{33в)} М. Й. Сиротюк, Український радянський історичний роман (Київ, АН УРСР, 1962), стор. 90.

¹⁾ Günter Stökl, Die Entstehung des Kosakentums (München, 1953), p. 156.

²⁾ George Vernadsky, Russia at the Dawn of the Modern Age (Yale University Press, 1959), p. 255.

Якщо дослідник чи читач шукатиме в діяльності Вишневецького якоїсь центральної ідеї, що присвічувала йому в усіх життєвих починах, то він безперечно підкреслить ідею протитатарської боротьби, яка виповнила все його життя. Протитатарська активність Вишневецького проявила себе в офензивній і дефензивній боротьбі українського козацтва з кримськими татарами.

Татарська проблема була осередньою в історичному процесі України XVI століття. Протитатарську боротьбу опер Вишневецький перш за все на українському козацтві, яке в половині XVI ст. не було ще організаційно об'єднане, а також на Литву і Московщину. В цьому саме проявилася його виняткова дипломатична здібність і вміння для своїх цілей використовувати різні сили, що дуже часто ворогували між собою. Як зручний дипломат він навіть їздив у Туреччину з наміром знеутралізувати її в його боротьбі з Кримом.

Грушевський, шукаючи основних причин невдач плянів Вишневецького, писав, що вони лежать найперше в невчасності тих його плянів, що їх він висунув тоді, коли низова козащина не була ще організована й не могла опертися на масову колонізацію Переддніпров'я. Ці думки подекуди перегукуються із опінією Жигмонта Августа, який писав, що «в ці часи таких слут потрібно якнайбільше — лише не з такими мислями».

Нам здається, що Вишневецький виступив на історичну арену саме у відповідний час, коли Україна відчувала нагальну потребу охорони й допомоги перед нищівними ударами кримської орди, що спричиняли обезлюднення українських земель і економічну руїну. Побудова козацького замку на о. Хортиці, часті наїзди козаків на татарські посілости стримували татарську експансію і приневолювали кримський ханат рахуватися із новою мілітарною потугою — українськими козаками. Треба об'єктивно ствердити, що Д. Вишневецькому доводилося реалізувати свою концепцію в дуже складних міжнародних обставинах. Литовсько-польська держава вважала на свої добрі взаємини з Кримом і не бажала їх загострювати. Москва в той час була слаба, щоб своїми силами знищити кримську потугу. І хоч обидві держави здавали собі справу з руйнуючою силою Криму, проте не зуміли між собою домовитися через свої амбіції і розбіжності політичних інтересів та розпочати спільні дії проти спільного ворога. Саме тому Вишневецький спершу намагався приєднати Литву для здійснення своїх плянів, а коли той задум не увінчався успіхом, він подався в Москву Івана Грозного. З Литвою і Польщею не повезло, бо, як влучно зауважив польський історик Яблоновський, Вишневецький «nie wspierany należycie z góry, bo zawsze podejrzewany»³⁾ насправді його плянів у Польщі та Литві боялися. З Московією так само нічого не вийшло, бо Іван Грозний, мабуть, боявся популярности

³⁾ Pisma Aleksandra Jabłonowskiego, op. cit., v. II, p. 150.

Вишневецького серед московських козаків, як також побоювався зіпсувати стосунки з Туреччиною. Ливонська політика Грозного рівнож мала свій вплив. І зовсім не йшов Дмитро Вишневецький до Москви, як пише Н. Карамзін, щоб «мужествовать под знаменами своего древнего отечества»⁴⁾ — а щоб знайти мілітарну допомогу для реалізації своїх плянів. Також Вишневецькому не вдалося вплинути на Туреччину чи наставити її вороже до кримського хана. Турецький султан не міг спокійно дивитися на розріст української козаччини та руйнування земель свого васаля — кримського ханату.

Шукаючи виходу в цій складній ситуації, Дмитро Вишневецький вирішив опертися на Молдавію, якою плянував заволодіти при допомозі козацької зброї. Молдавська концепція Вишневецького базувалася на оснуванні самостійного молдавського князівства, де в той час проживало відносно багато українського населення. Переносячи осередок козацької організації в Молдавію, Вишневецький міг легко шахувати татарську орду, що часто наїздила на Україну т. зв. «волоським шляхом». Цей шлях провадив через Молдавію, проходив біля Зінькова, через Покуття і Бучани. Зрадливість молдавських бояр не дозволила завершити так намічений плян...

Все таки треба підкреслити, що молдавська концепція Вишневецького мала вирішний вплив на пізніші походи українських козаків у Молдавію в 70-их і 80-их роках XVI століття. Тому князя Дмитра можна зовсім справедливо назвати «батьком» української молдавської політики. Рівночасно бажаємо ще раз підкреслити, що Дмитро Байда Вишневецький вивів українську козаччину на ширше поле діяльності та підніс її престиж не лише «у власних очах», як каже Грушевський, але також в європейських, в чужинській opinio. Ми знаємо, що Ватикан, Франція, Чехія і другі європейські держави живо реагували на події, пов'язані з діяльністю Байди, хоч часто через непоінформованість подавали хибні відомості.

Якщо Грушевському «волоська авантюра» здавалася неясною, то для нас молдавська концепція Дмитра Вишневецького набагато виразніша та органічно пов'язана з його основною ідеєю протитатарської боротьби, знищення кримського ханату та організації української козаччини.

На кінець хочемо коротко зупинитися на лицарському світогляді Д. Вишневецького, що становив нерозривну частину його особовости. Це передовсім психологічна настанова кн. Дмитра, що була джерелом його енергії і динамізму, бурхливого й пригодницького життя, а також стала стимулом його героїчних подвигів. Хоча не дійшли до нас жадні документи, спогади сучасників, що описували б особовість і приватне життя Вишневецького, проте його лицарський світогляд пізнаємо з його діл, ідейного горіння і самопожертви в ім'я ідеї бо-

⁴⁾ Н. М. Карамзін, История Государства Российскаго (Ст. Петербург, 1892), т. VIII, стор. 152.

ротьби з руїницькими силами Кримської орди. Протитатарська боротьба стояла в XVI столітті в центрі українського історичного процесу. Ми бачимо, що кн. Дмитро не збільшував своїх достатків нарівні з багатьома його сучасниками — представниками княжих родів. Навпаки, він своїм коштом будував на о. Хортиці козацьку твердиню й озброював запорозьких козаків, що в них добачав одну надійну силу для боротьби з татарами. Без сумніву, Вишневецький був дуже відважним і хоробрим вояком, як також визначним полководцем і стратегом. Недаром італійські сучасні джерела називають Д. Вишневецького «un gran soldato» — великим воїном.

Із XVI століття дійшла до нас у замітці невідомого автора форма звернення козаків при вербуванні нових членів до їхніх дружин. До своїх рядів козаки закликали: «хто хоче за християнську віру на палю попасти, кому є охота за святий хрест бути четвертованим, колесованим — той приставай до нас. Не треба смерти боятися, од неї не встережешся. Оттаке то життя козаچه».

На нашу думку, ця лицарська девіза запорозького козацтва частинно відзеркалює також життя Дмитра Вишневецького, який саме «за віру християнську» віддав своє життя на мурах Царгороду. Недаром народна творчість присвятила Байді-Вишневецькому так багато пісень і переказів. Для наступних поколінь Вишневецький залишився символом лицарськості й героїзму та високих ідейних прямивань і горіння.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Бібліографія славістики в УРСР та україністики за кордоном

Німель КОРОЛЕВИЧ і Федір КУЗЬМИЧ, Слов'янська філологія на Україні (1958-62 рр.). Бібліографія, 611 стор., Київ 1963, 500 прим. офсет.

Від часу бібліографічного показника А. Червінської — А. Дикого (Покажчик з української мови. Матеріали по 1929 р., Харків, 1930), ще й нині виділеного в наукових бібліотеках УРСР лиш у неприступний «спецфонд», — оце вперше надруковано нову такого роду працю, скориставшись побажаннями Бібліографічно-інформаційної комісії Міжнародного комітету славістів опублікувати національні бібліографії за міжконгресові роки.

Отакий щасливий вихід з ситуації звільнив київських бібліографів від клопоту селекціонувати раніший матеріал і з уваги на «буржуазний націоналізм у мові», і на «теорію Марра», і таки, ніде правди діти, з уваги на «культ особи», який прецизно проявлявся вже навіть у самих наголовках праць. Охоплено тут, крім усіх українських видань промов Хрущова, Калініна й Леніна на літературно-мовні теми, ще всякі журнальні статті, рецензії тощо — разом до 6 000 позицій. Не включено сюди шкільних підручників, науково-методичних посібників («за окремими винятками»), програм для середніх і вищих учбових закладів і матеріалів з газет (алеж у «Літ. газеті» — «Літ. Україні» вміщувано не одну цікавішу статтю й рецензію, ніж багато котра журнальна!).

Матеріал упорядковано за ділянками: мовознавство (українська і слов'янські мови, ономастика, взаємовпливи, теорія перекладу, історія славістики), літературознавство (з подібними секціями національ-

них літератур, а в них — за окремими письменниками) й фолклор.

Показник унаочное невеселе ствердження, що наше мовознавство в УРСР це всього україністика й русистика: навіть із такої близької ділянки, як білоруська мова, появилася всього одна стаття, а не краще справа стоїть і з іншими слов'янськими мовами; хоч на території УРСР є болгарські говірки, що їх досліджує чомусь аж московський Інститут слов'янознавства АН СРСР (і публікує в окремій серії висліди своїх діалектологічних екскурсій), — на самій Україні ні одніської праці про них немає; а подібна справа і з польськими та чеськими говірками, як і з слідами давніх сербсько-чорногорських поселень на Україні. Про будь-які українсько-болгарські чи сербо-хорватські та чеські словники тут ще ніхто не мріє навіть.

Тоді як мовознавство займає п'яту частину показника, на літературознавство припадає аж чотири п'ятих, на фолклор — 20 стор. І тут стан подібний до мовознавства: одна неповна сторінка (9 статтей) про давню київську добу, 26 статтей про середню добу, 30 сторінок (на кожній пересічно по 12-14 позицій!) про радянське літературознавство (соцреалізм і війна з «ревізіонізмами»), 225 сторінок про 19-20 ст., 87 сторінок про російську, 2 сторінки про білоруську (30 статтей), 9 сторінок (100 статтей) про польську, 50 статтей про чеську, 4 про словацьку, 40 про болгарську і 5 про сербо-хорватську літератури; як додати ще дальших 80 статтей про взаємини зі слов'янськими й усіма іншими літературами, то це й буде все. Справді, свідоцтво нашої скарлуватілої культурної однобічності, як порів-

новати з поляками й чехами.

При цій нагоді варто згадати й місце українки по інших бібліографіях. Воно теж не дуже світле.

Вибір польської славистичної бібліографії того самого періоду з мови й літератури (*Biuletyn polonistyczny, zeszyt 18, Warszawa 1963, IX, 245 стор.*) виявляє бл. 50 українстичних позицій (статті й праці З. Штібера, К. Дейни, В. Курашкєвіча, М. Лесева, М. Юрковського, Б. Струмінського, А. Вітковського, Р. Таборського й ін.), друківаних головне у варшавському кварталнику «Слєвія Орієнталіс»; там таки й була надрукована бібліографія мовознавчої українки в післявоєнній Польщі пера познанця Маріяна Юрковського, працівника кабінету української філології у слов'янському закладі варшавської АН (*Bibliografia prac polskich o języku ukraińskim za lata 1945-58, Slavia Orientalis, VIII, nr. 2-3, стор. 179-88, Warszawa 1959*). Він же друкував і матеріали для бібліографії про лемків у варшавському «Нашому слові» (1961).

Із бібліографії мовних і літературних видань празького університету (*Bibliografický soupis publikační činnosti členů slavistických katedr filozofické fakulty Karlovy university v Praze za léta 1958-62, Praha 1963, 176 стор.*) довідуємося про бл. 30 українстичних розвідок, головне тутешніх викладачів доц. Мікуляша Затовканюка та асистента Яр. Моравца. Вичерпну бібліографію чеських шевченкіан (статті, переклади — з зіставленням усіх відомих друківаних перекладів кожного твору поета — за 1840-1961 рр., 652 позиції) склали тутешні славісти Е. Velinská і О. Zilynskyj: *T. Ševčenko v české kulture, Praha 1962, 94 стор.*

В Болгарії не появилася в 1962-63 рр. на 268 позицій ні одна українстична праця, як виникає з публікації софійської АН — «Реферативный бюллетень болгарской научной литературы, Языкознание, литературоведение, этнография, 1962-63», Софія 1963, стор. 52.

Геттінгентські славісти І. Манкен та К. Г. Полльок склали з нагоди софійського конгресу матеріали до

післявоєнної славистичної бібліографії із праць славістів, що діють в Австрії, Швейцарії й Західній Німеччині (І. Mahnken, К. Н. Pollok, *Materialien zu einer slawistischen Bibliographie, Arbeiten der in Österreich, der Schweiz und der Bundesrepublik Deutschland tätigen Slawisten, 1945-63, München 1963, 246 стор.*) Тут зареєстровано праці місцевих славістів з мови, літератури й фольклору — включно з недрукованими докторськими й габілітаційними дисертаціями по університетах названих трьох країн. Дисертацій і видань УВУ в Мюнхені (чи НТШ й УВАН) сюди не включено, як і інших післявоєнних еміграційних друків. Тому українстику (бл. 80 позицій, стор. 150-55) тут репрезентують головне праці Д. Чижевського, Г. Коха, Е. Кошмідера, Р. Олєша, Р. Ріхгардт, Г. Наконечної, А. де Вінченца й автора цих рядків; інші ж попали сюди лиш у формі обговорень їх праць кимсь з-поміж тутешніх славістів.

Із східнонімецького бібліографічного показника за ті самі роки (Н. Pohrt — Н. Rappich, *Slawistische Publikationen der DDR bis 1962, Berlin 1963, 152 стор.*) виходить, що українській мові й літературі присвячено всього 12 позицій (на всіх бл. 1 600 — головне русистичних, і менше — сорбістичних, польських, чеських та болгарських), і то разом з рецензіями; їх автори: П. Кірхнер, К. Рунге, Е. Вінтер, В. Кунце, А. Курелла й Б. Зіпер. Очевидно; і тут старокійську добу включено у відділ російський.

Варто згадати, що тоді як оці чужі перелічені бібліографічні показники міг вільно отримати кожен учасник софійського конгресу, примірник бібліографії УРСР нам вдалося роздобути лише приватно, і про нього загал делегатів зовсім не знав. Во й наклади чужинецьких показників (крім чеського) були втриє вищі, відповідно до числа делегатів.

При цій нагоді відмітимо й дві незауважені якось еміграційні бібліографії українки. В рамках Книгознавчої секції УВАН у США видали бібліотечні працівники Осип

Данко й Мирослав Лабунька «Річник української бібліографії за 1957 р.» (Нью-Йорк, 1960, 62 стор.), де описано й коротко коментовано 288 друків українською мовою та чужими про Україну по всіх країнах поза комуністичною сферою. О. Данко надрукував ще окремо огляд 215 західноєвропейських та американських високошкільних дисертацій про Україну (мову, літературу, культуру, право, економіку) за 1945-60 рр. (Joseph Danko, *West European and American doctoral dissertations on the Ukraine 1945-60*, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in US*, v. IX, nr. 1-2 (27-28), pp. 313-33, New York 1961).

Жаль, що ті огляди не попали хоча б на виставку славистичних видань у Софії. А до наступного конгресу в Празі 1968 повинна б еміграційна бібліографія спромогтися на складення загального показника україніки за кордоном та подбати хоча б про включення такого показника поміж виставлені даною країною славистичні публікації, якщо вже не про даровий розподіл його поміж учасниками з'їзду. Це бо в певних колах «культурна пропаганда досягнень» куди успішніша й сприємливіша, ніж неодна кричущо-наголовкова книжка політичного змісту.

Ол. ГОРБАЧ

Збірник джерел до історії Вапліте

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ. *Ваплітянський збірник. Упорядкування, редакція і примітки Юрія Луцького, в-во «Пролог», Нью-Йорк, 1963, 150 стор.*

Цей збірник дає читачеві можливість витворити собі на підставі матеріалів із життя та творчости ваплітян уявлення про найцікавішу та найдинамічнішу літературну організацію 1920-их — початку 1930-их років, розгром якої стався приблизно 30 років тому. Упорядник черпав свої матеріали із архіву Аркадія Любченка, що був джерелом і його інших дотеперішних українсько- та англійських праць про нашу літературу 1920-их рр. (Ю. Луцький «Джерела до історії Вапліте», Збірник Української Літературної Газети, Мюнхен 1956, George S. N. Luckyj, «The Battle for Literature in the Soviet Ukraine: A Documentary Study of VAPLITE (1925-28)», *Harvard Slavic Studies*, III, 1957; «Literary Politics in the Soviet Ukraine: 1917-1934», New York, Columbia University Press, 1956).

Ю. Луцький належить нині до кращих знавців нашої літератури цієї доби. Його старання удоступ-

нити і чужомовному читачеві вгляд в український післяреволюційний літературний процес, який відзеркалює боротьбу за політичну суверенність та підвищення культурного рівня, щоб крокувати разом з західноєвропейськими народами, треба зокрема підкреслити; тим більше, що це робить літературознавець, який підходить до речей безпристрастно й об'єктивно.

Наведений матеріал, який являє свого роду вибір, стосується сімох відомих членів Вапліте (Вільна академія пролетарської літератури), з-межи котрих четверо перетривало грозу 1930-их рр., підкорившись вимогам офіційних кіл (Павло Тичина, Микола Бажан, Володимир Сосюра, Юрій Яновський), двоє прийняли насильницьку смерть (Микола Хвильовий, Микола Куліш), а останній, каючися, відійшов у внутрішню еміграцію і помер при кінці війни в 1945 р. в Німеччині (Аркадій Любченко).

Аркадій Любченко, що був доволі гідним секретарем літературної організації Вапліте, вивіз частину переписки з колишніми членами групи, свої записні книжки та ін-

ший матеріал, що стосується історії цього угруповання. Упорядник здає собі справу, що фрагментарність матеріалу не дозволяє створити повний образ про Вапліте, — однак він накреслює спільність естетичних та ідейних прагнень, при чому ніяк не затирається багатогранність творчості членів цієї організації.

Матеріали складаються з уривків творів, витягів з записних книжок, листів, літературокритичних і програмових статей, що друкувалися в журналах 1920-их — початку 1930-их рр. Довідник всіх імен, які згадані в матеріалі, що належать почасти видатним постатям з культурного та політичного життя того часу, 20 ілюстрацій (титульні сторінки збірників, автографи, листи, фотознімки, дружні шаржі) та обширні примітки упорядника до деяких заторкнутих питань підвищують ціну збірника.

Ю. Луцький бачить у Вапліте в першу чергу літературну організацію та старається при підборі матеріалу виєлімінувати моменти політичного аспекту. З наведеного матеріалу стає ясним, яку центральну роль відогравав М. Хвильовий не тільки у самій організації, але й у літературному та громадському житті України взагалі.

Збірник має сім розділів, кожний присвячений одному письменникові. До першого розділу — «М. Хвильовий» увійшли витяги із записних книжок А. Любченка, що стосуються М. Хвильового. Тут зібрані матеріали так з приватного, як і громадського життя письменника, наштриховано його характеристику, подані моменти з бурхливого, трохи богемського життя ваплітян. Дві поезії М. Хвильового — одна повна вітальності та захоплення новою добою, друга «на класичні теми» — сповнена тою осінньою меланхолією та нерозгадним смутком, яким переткана його творчість. У статті «„Золоте черево“, як вихід із репертуарного тупика» (Нове мистецтво, 28 (37), 1926) М. Хвильовий дає знамениту аналізу європейського театру, включно з найновіши-

ми творами Ведекінда та Штернгейма. Він просто заскочує нинішнього читача своєю обізнаністю з західною драматургією, при чому наводить паралелі до розвитку театру в Росії та на Україні. На прикладі розвитку театру в Росії Хвильовий показує плідотворний вплив класичного західного театру на нього, що засвоїв собі класичний репертуар та виховав згодом не тільки власних драматургів, але й глядача. Хвильовий радить і українському театрові йти тим самим шляхом, при чому однак вказує на небезпеку ідеологічного характеру.

«До книги сто тридцять дев'ятої» («Літературний Ярмарок», 9, 1929) — це програмова стаття, звернена до читача, в якій Хвильовий намагається його захопити новими ідеями літературного відродження, які він порівнює з німецьким «Штурмунд Дранг». У розмові з читачем Хвильовий дає своє в'яснення «активного романтизму», що мав би замінити пануючий в українській літературі натуралізм. Він повинен відображувати перебудову країни в добу великої індустріалізації.

«Пролог до книги сто сорок другої» — редакційна стаття останнього числа «Літературного Ярмарку», в якій є спроби виправдання перед офіційними колами та протегованими ними літераторами, що письменники, згуртовані навколо «Л.Я.», ніяк не відстають від актуальних питань часу та не вважають себе за щось краще від колег поза їх угрупованням. Одночасно декларується, що «Л.Я.» відходить в історію, а продовжуватиме його «Пролітфронт», до якого будуть дописувати ті самі, що друкувалися і в «Л.Я.».

Записки-запитання під час подорожі письменницької групи до Артемівщини та Дніпропетровського в 1929 році прецікавий матеріал, що відображає інтелектуальний рівень та національну свідомість (або й не-свідомість) робітничого середовища. Із запитань виходить, що в робітничих масах було шире зацікавлення українською культурою, але їх рівень не перейшов ще просві-

тянських порогів та хutorянських уявлень про Україну.

Розділ про Павла Тичину містить декілька його поезій та пару листів до А. Любченка. Перша поезія «І являвся мені Господь» із 1918 року, коли Тичина ще стояв по боці національного відродження, написана в пантеїстичному дусі, інші — з 1920-их рр. на теми, нав'язні марксистськими ідеями. З листів тільки перший порушує деякі моменти з літературного життя Вапліте. Тичина людина обережна, пробує не давати себе втягнути в тогочасні літературні спори. В листах з Парижу та півдня України є багато особистих моментів.

Третій розділ присвячений Миколі Бажанові: лист до А. Любченка, поема «Дорога несходима» з інтимної лірики та уривок історіософічної поеми «Сліпці», «Зіпсований кінематограф» вдалих нарис, повний тонкого гумору. «Зустріч на перехрестній станції» (розмова трьох: Михайло Семенко, Гео Шкурупій, Микола Бажан, передрук із збірника «Бумеранг», Київ, 1927) — це дискусійна стаття, що заторкує становище футуристів в літературній дискусії, їх відношення до конвенційних літературних жанрів, різних угруповань, зокрема Вапліте.

Четвертий розділ присвячений В. Сосюрі. Поет представлений вибором із ранньої збірки, що не вийшла друком та збереглася в архіві. Це головне вірші з часів його приналежності до армії Петлюри. Про них Ю. Луцький опублікував уже англійськомовну розвідку: George S. N. Luckyj, «A Lyricist's Record of the Revolution: A Note on an Unpublished Collection of Verses by V. Sosyura», Canadian Slavonic Papers, III, 103-108. Ці вірші мають більше вартість історичну, ніж літературну. Дальший вірш «Час» присвячений М. Хвильовому, не допущений до друку в 1926 році, повний романтичного патосу («Йде в Комуни моя Україна», В тимпані заховано б'є).

П'ятий розділ присвячений М. Кулішеві. Тут вміщені дві різні версії третьої дії з драми «97» (1925, 1932), саме сцена перед церквою, де зу-

стрічаються різні представники післяреволюційного, голодом вимореного села.

«Промова Куліша» (Література і мистецтво, «Вісті» 22. 6. 1929) це смілива оборона курбасівського домагання своїм театром «непокоїти, збуджувати, загострювати моменти й взагалі не пристосовуватися до глядача». Далі Куліш заявляє, що він свідомо узводять у свої твори проблему національної політики на Україні, чого інші тільки тому не роблять, що ця тема «з точки зору кар'єри небезпечна». Куліш вважає великою перешкодою в розвитку української драматургії брак доброї критики. В листі М. Куліша до «Літературної газети» (1. 1. 1931) автор кається за «політичні помилки, ідеологічні хитання», яких він допустився в «Народному Малахії». Але це каєття не вратувало М. Куліша перед засудом.

Шостий розділ стосується Юрія Яновського. Це два листи письменника, короткий лист-монтаж до А. Любченка та довший лист до М. Хвильового. З останнього довідуємося дещо про стан кінематографії на Україні в 1920-их рр., нарікання автора, що немає можливостей виховувати висококваліфіковані кадри для українського кіномистецтва.

Яновський, вихований на англійській та американській літературі взорується на неї в своїй творчості, викликаючи незрозуміння в своїх земляків. Це головне — його морська романтика, яку недотепні критики відкинули як для України недопустимю тему. Яновський, свідомий відсталості українського культурного життя, тим тяжче мусів переносити культурну ізоляцію 1930-их рр. та примітивізацію літератури під час сталінського панування. Уривок з роману «Чотири шаблі» (Остюк у Парижі) сповнений романтичного захоплення минулим та майбутнім України.

Останній розділ складається з матеріалів А. Любченка: лист до М. Хвильового з Парижу 1926 року, уривок з «Вертепу», заява та нотатки до тези каєття. Париж, за

словами Любченка «живе старою славою», він не відчуває живих, нових ідей; серце автора на Україні, бо його цікавить все, що там діється.

«Книжка, якої я ніколи не напишу» — це смілива заява автора у формі резюме фіктивної повісті, в якій селянин захоплюється індустріалізацією та перероджується в свідомого пролетаря («Універсальний журнал», 4 (6) 1929). Ця заява показує одночасно, якою ліберальною ще була культурна атмосфера тих років.

Далі вміщено уривок з філософічного твору «Вертеп», за яким слідує «Нотатки до тез для самокритичного виступу восени 1934 року в Харкові», в яких Любченко себе обвинувачує в приналежності до «контрреволюційної Вапліте» та в націоналізмі, що просяк у його творчість, головне у «Вертеп», у якому він хотів показати, як родиться нове свідоме українське суспільство.

На нашу думку, упорядникові вдалося ніби з фрагментарного матеріалу уложити книжку, яка відкриває нам духовий світ тієї генерації, що після десятиріччя гарячої праці над собою та старанням вивести українську літературу з її провінційного загумінку на широку

шляхи європейського розвитку, мусіла стати свідком розтрощення всього надбаного, при чому велика частина заплатила життям, а інша мусіла зрадити себе та свої переконання. Зі збірника виходить ясно і недвозначно, що великі були сподівання та віра у власні сили цих письменників, що збиралися оновити літературне та культурне життя цілої країни й зрушити її творчі сили.

На Україні живуть нині ще багато свідків тих пристрасних поривань, дискусій та шукань. Чи хтонебудь з них залишить для наступних поколінь щире слово спогадів про події тих років, як це зробили почасти російські письменники Еренбург, Паустовський для російської літератури? Чи ті, кому належить це зробити, так і не спроможуться на таке та виправдано заслужать на закид молодій генерації:

Тебе навек знеславлять перемоги,
Які здобув ти,
Зрадивши себе.

....

Ти кажеш про народ.
Навіщо ти?

Брехня — народу гірша від ножа...

А. Г. ГОРБАЧ

Міnorні нариси про чутливі серця

Марія СТРУТИНСЬКА (В. Марська) Помилка доктора Варецького, Оповідання, Буенос-Айрес 1963, 144 стор.

Ці оповідання, що радше скидаються на психологічні нариси, відображують переживання українських людей від першої світової війни по нинішні емігрантські будні. Меланхолійний тон, у якому витримана ціла збірка, сугерує читачеві почуття, що тема одного оповідання повторюється в наступному в якомусь новому варіанті. Кохання, що в зародку призначене на заги-

бель («Віядук»), втрата дорогої людини, що мала стати опорою життя («Миська дівчина»), родинна трагедія, спричинена дрібною помилкою поведінки («Помилка доктора Варецького»), невисловлене кохання німецького вояка до української дівчини («Вічне світло»), усвідомлення вартости людини у хвилину, коли її втрачено («Передача»), жаль за втраченим щастям («Образ над прірвою»), розгубленість колись самовпевненої людини в важких умовах еміграції («Підстаркувата дама»), нещаслива закоханість («Камільо»), зустріч молодих українців, що стоять

по різних боках барикади («Відгомоніле»), самотність емігрантського життя («Нотатник») — це теми оповідань, дія яких мало розгорнута, а натомість поставлено наголос на душевних переживаннях героїв.

Подекуди авторка впадає в сантиментальний тон («Віядук», «Образ над прірвою», «Камільо», «Відгомоніле»), іноді буде оповідання на ніби реальних фактах, які однак мало правдоподібні. Вони викличуть сумнів у того читача, якому описані події відомі ще з другої світової війни. Тут маємо на увазі центральне оповідання «Помилка доктора Варецького». Мало правдоподібно звучать і моменти з оповідання «Відгомоніле».

Емансипація галицької жінки, її звільнення від перестарілих конвенційних форм, що створили салюновий нецирий стиль «доброго середовища», лежить в основі рамового оповідання «Образ над прірвою». Надмір сантименталізму та шаблонних ситуацій з солодкавого, в літературі не дуже високо ціненого жанру «жіночої повісти» (фрауен-роман) збіднюють це оповідання,

задум якого хороший і придатний на сюжетну новелу.

В оповіданні «Міська дівчина» використана галицька народна анекдота про тітку чи дядька з села, що вирушають у місто «рятувати» внука чи сина, який став жертвою якоїсь міської дівчини, що в уяві сільської людини є втіленням розпусти, але згодом виявляється хорошою людиною. Авторка поставила в цьому оповіданні наголос на зображенні внутрішнього світу старої селянки, яка почуває себе на міському бруку непевно і розгублено та прагне зберегти внука для «землі». Однак вона мусить програти, бо внук належить вже до тієї генерації, яка вмє собі знайти місце і в чужому доквіллі.

«Передача» та «Нотатник» дальші два вдалі нариси збірки.

Марія Стругинська письменниця внутрішнього світу людини, її нариси мали б однак куди кращий ефект, якби авторка уникла плиткої псевдочуттєвості та натягнутих, вишуканих ситуацій, а зосередилася на внутрішніх процесах та конфліктах людей з реального життя.

А. Г. Г.

НЬЮ-ЙОРКСЬКА ГРУПА ПОЕТІВ

плянун видання нової книги поезій

ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

« СЕРПЕНЬ »

Просимо любителів творчості поета до найчисленнішої передплатної акції — бо це єдиний тепер спосіб видання збірок поезій.

Передплату (2 дол.) і на літературний фонд слати на адресу:

The New York Group
2329 Hudson Terrace, E 11, Fort Lee, N.J.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Нове студентське поповнення

Новий академічний рік висуває на поверхню актуальну справу українського студентства. Цим разом не йдеться про звичайне щорічне повторення теми. Справа в тому, що тепер приходиться до голосу, зокрема в Європі, нова генерація українських студентів. Кризовий стан життя і діяльності студентства за останні роки — стан, який позначився також на діяльності студентської централі ЦЕСУС — знайшов фактичну розв'язку через створення на європейському терені Союзу українських студентів в Європі (СУСЕ). Це потягає за собою два наслідки: новий стиль життя і діяльності українських студентів в Європі і переорганізація ЦЕСУС-у (Центрального союзу українського студентства на еміграції) на нових засадах.

Чому якраз в Європі завершується кризовий період — зміна генерацій у студентському житті? Просто тому, що за останні роки студентського доросту майже не було. Лише часовий фактор спричинив те, що перша дещо більша хвиля народженої або вихованої на чужині молоді приходиться тепер до голосу.

Між двома студентськими генераціями постала фактична перерва: від декількох років у колись дуже чисельних студентських осередках, як от Лювен, Париж, Мюнхен, Мадрид, не завжди вистачало студентів, щоб, наприклад, скомплектувати управи студентських громад. Це самозрозуміло відбилося також на діяльності окремих громад і ЦЕСУС-у як централі. На честь попередньої студентської генерації треба сказати, що, хоч вона була чужою в країнах свого перебування, все ж зайняла визначне місце як в українському житті, так і на зовнішньому відтинку. ЦЕСУС брав участь у праці міжнародного Координаційного комітету студентства (КОСЕК), утримував зв'язки з різними чужонаціональними студентськими союзами та академічними

владами. На внутрішньому відтинку ЦЕСУС визначився як об'єднуючий чинник, розганізувавши в 1947 році в одній централі всю українську студентську молодь. Прикладовою можна вважати льоальну конфронтацію різних студентських ідеологічних середовищ, де свій вислів знайшла різноманітна політична чи світоглядова орієнтація студентів — католицька «Обнова», «Зарево», ТУСМ ім. Міхновського, гуртки ім. Липинського, група «Суспільного гуманізму», «Акція молодих» тощо. На студійному відтинку високошкільні літні курси українознавства (ВЛКУ) були справжніми семінарами українознавства.

Що зможе зберегтися з цієї схеми діяльності та стилю праці попередньої студентської генерації? Можливо, справді збережеться тільки схема, а стиль буде цілком інший і орієнтація різною. Вистачить придивитися життю українського студентства за океаном, де перехід між двома генераціями майже затертий через постійне поповнення студентських рядів, щоб сконстатувати, що існують радикальні різниці в ментальності, формації та прагненнях двох генерацій. Ця різниця помітна передусім у підході до української дійсності, в оцінці міжнародних подій чи в стилі діяльності серед чужинецького студентства (або радше — серед студентства їхньої прибраної батьківщини). Щобільше, помітним є, наскільки невластивими для нової студентської генерації за океаном є теми та схеми, привезені з Європи та практиковані деякими «кураторами молоді» чи «залізними студентами».

В Європі ця різниця проявляється вільніше та повніше через наявність фактичної прірви між двома студентськими генераціями. На з'їзді СУСЕ ця різниця вишишла наверх. Те, що громадські кола довідалися про доповіді та дискусії на цьому з'їзді, викликало в декого

здивування, а в інших — надію та добрі сподівання. З контактів з цією молоддю нам відомо, що вона знає українську дійсність, що вона намагається поглибити це пізнання і що її прагнення є інспіровані універсальними ідеалами правди та свободи. Саме в цьому є запорука, що ця нова генерація студентської молоді продовжить кращі традиції своїх попередників, коли завершиться її самоусвідомлення.

Треба сподіватися, що представники молодішої генерації знайдуть смисловість публічно висловити свої погляди та побажання. Дискусія на ці теми ще не розгорнулася задовільно, щоб можна було робити висновки чи творити синтезу. Можна тільки ствердити, що, наприклад, українознавча проблематика інакше сприйматиметься новою генерацією і тому стиль ВЛКУ та ролі українських академічних установ повинні б змінитися. Кладемо наголос саме на цей відтінок формування нової генерації, бо це буде

полем її зустрічі з генераціями старшими. На цьому відтинку треба очікувати передусім ініціативу з боку старших генерацій, які репрезентують наш науковий світ. Крім науково-дослідної праці треба буде знайти можливість та засоби, щоб ця молодь могла зустрітися з носіями української культури, і то зустрітися з живим зацікавленням і без будь-яких комплексів.

Подібні думки можна б висловити також і про перспективи діяльності нової генерації на зовнішньому відтинку. В якій ролі виступить вона на міжнародну студентську арену? Наскільки почуватиме себе вона репрезентантом молоді України або тільки її «адвокатом» (проблема двох батьківщин)?

Яке світоглядове зрізничкування постане в її рядах?

На так поставлені питання повинні б відповісти самі представники нової генерації студентської молоді.

Кирило МИТРОВИЧ

Українське студентство в західних країнах

Треба сконстатувати, що перші післявоєнні роки були бурхливими роками в житті українського суспільства на чужині. Це був період скитальщини, коли ніхто не усвідомлював, як довго триватиме його перебування на чужині; кожний уважав, що це є час переходовий, тимчасовий, і що «не далекий той час, коли доведеться повертатися на вільну батьківщину». В такій атмосфері формувалося в Європі релігійно-церковне та політично-громадське життя: по таборах переміщених осіб («Ді-пі») поставали школи, в тому числі також високе шкільництво, розвивалися наука, література і мистецтво. В той час бурхливо кишіло також студентське життя, а його централь — ЦЕСУС — пережила тоді добу свого повного розквіту. Хоч студентство було поділене і віровизнанево, і партійно-політично, воно творило таки єдність своїм спосо-

бом життя та своїми зацікавленнями.

І коли в цей період скитальщини доля розкинула українців майже по всіх країнах західного світу, український студент, наприклад, у Німеччині почував себе ближчим до такого українського студента в Аргентині, ніж до свого німецького «комілітона».

Занепад громадського життя студентства почався тоді, коли українські скитальці перетворилися в імігрантів, коли прикрі матеріальні вимоги життя примусили звернути більшу увагу на забезпечення самого фізичного існування. В цих обставинах почуття тимчасовості та переходовості почало зникати, в наслідок чого притуплювалися також віровизнаневі тертя та партійно-політичні непорозуміння, а разом з цим послабилася також духове, суспільне та полі-

тичне життя всієї нашої спільноти на чужині.

В студентському секторі ця стадія характеристична тим, що ця генерація студентів стала «дуже практичною»: для студій вибираються передусім т. зв. практичні фахи, як от медицина чи інженерія. В організації житті йдуть надалі намагання продовжувати давній стиль громадської праці, який на думку більшої частини студентів не надається до нових обставин.

Тепер обидва періоди — «скитальський» та «іміграційний» — є вже далеко за нами, тому легше ствердити, що вони довго тривати не могли. Декому з емігрантів важко признатися до такого ствердження. Але це визнає нова генерація студентської молоді, яка не вважає себе ні «скитальцями», ні «емігрантами» (чи «імігрантами»), бо це не відповідає фактичному станові. Коли наші імігранти привикли до нової країни свого поселення і якомсь забезпечили собі матеріальне існування, їхнє життя стало нормальнішим та зрівноваженішим. Чи вони далі поважають себе емігрантами? Не відомо, яку відповідь дасть кожний з них на таке питання. Але відомо, що їхні діти це питання рішуче заперечують. Вони ж вирости серед нормальних обставин і не пам'ятають тимчасовості «скитальського та імігрантського періодів»; вони не примушені турбуватися матеріальною базою свого життя, бо їхні батьки забезпечують їм студії, а студії забезпечать їм добру працю на майбутнє. Вони навчаються в державних школах і знають мову даної країни краще, ніж мову своїх батьків. Їх спосіб думання та їхні життєві зацікавлення є ті самі, що їх колеги неукраїнців. Теперішні студенти, звільнені від турбот дбати про матеріальне забезпечення свого життя (як це було в «іміграційний період»), можуть обирати таку ділянку студій, яка їх цікавить, і тому ми маємо тепер студентів на гуманістичних факультетах і в мистецьких учбових закладах.

Одночасно ці студенти беруть ак-

тивну участь у житті свого українського оточення. Багатьом з них досить важко практично поєднувати ці дві сторони свого життя, і вони примушені вести щось у роді «подвійного життя»: належати до українських і неукраїнських організацій, творити собі гурти українських та неукраїнських товаришів, мати українські і неукраїнські зацікавлення. Це питання стає складніше в теоретичному обуртуванні такого стану. Тоді шукається розв'язка в «теорії про дві батьківщини».

Якщо поняття «скитальщина» чи «еміграція» не відповідають фактичному станові нашого життя на чужині, то чи варто їх штучно стосувати до себе? Залишаючися «скитальцями» чи «емігрантами», ми можемо зробити для себе особисто і для української справи дуже мало. Тому для свідомої української молоді практичніше є вважати себе членами української діаспори. Вже крайня пора теоретично визначити наше теперішнє життя, його практично оформити, побудувавши всю нашу суспільну концепцію на тривких та солідних фундаментах.

З різних причин коло двох мільйонів українців опинилися поза кордонами України на Заході. Дуже багато з-поміж них України ніколи не бачили, бо йдеться про другу чи третю генерацію, народжену поза батьківщиною. Хоч вони цілковито інтегровані в життя даної країни, вони надалі залишаються в духовому пов'язанні з Україною, батьківщиною своїх предків. Ці люди творять українську діаспору.

Які є або повинні бути найважливіші риси української діаспори? Хоч українці на чужині надіються на скоре визволення України, вони приготовані до того, що теперішня ситуація може тривати довгі роки. Вони в більшості посідають права громадян держав, де вони інтегровані в суспільне життя, створивши собі здорову економічну базу, і де можуть розвивати своє релігійне, громадське та політичне життя. А найголовніше: в них немає комплексу меншевартості, навпаки, вони горді, що крім культури країни

свого поселення вони посідають ще культуру, яка пов'язує їх з усіма українцями у вільному світі і з своїм 40-мільйоновим українським народом на рідних землях. Українці в діяспорі почувують себе зобов'язаними супроти батьківщини своїх предків і свідомі, що цей борг вони повинні сплатити.

Не всі українці на чужині можуть бути «революціонерами», не всі захочуть повернутися на Україну, якщо прийде нагода, але всі вони зможуть зробити щось корисне для української справи. Концепція діяспори є настільки елястична, що вона охоплює кожного, хто визнає своє українське походження, не зважаючи на факт, що він є американським, французьким чи канадським громадянином.

Духовий розвиток і національна свідомість українського студента на чужині формуються під впливом трьох чинників: а) оточення країни свого перебування — тобто прибраної батьківщини, б) українського діяспорального середовища і — це треба сміливо визнати — в) радянсько-української дійсності.

Неукраїнське оточення дуже значно впливає на формування наших нових поколінь на чужині. Тому зовнішній спосіб життя українців в даній країні мало чим різниться від такого способу життя сусіда-неукраїнця. При цьому зокрема школа формує нашу молодь і впливає на її спосіб думання, на її ментальність. Звичайно український студент познайомлений з цінностями культури даної країни так само, як його товариш неукраїнець. Тому нехай ніхто не дивується, що теперішній український студент у якійсь країні більше подібний до свого товариша неукраїнця, ніж до українського студента в іншій країні.

Якщо мова про діяспоральне середовище, то тут найважливішу роль відіграють батьки та родинне життя; далі йдуть церква, вечірні чи суботні школи, молодіжні організації тощо.

Чинник радянсько-української дійсності досі грав незначну роль у

формуванні нашої молоді на чужині. Теперішня генерація студентства не має того безпосереднього зв'язку з Україною, що його мали її батьки. Якщо проблема України має бути для неї реальною проблемою, то молодь мусить цікавитися тою Україною, яка існує, і тими українцями, які живуть на Україні. Можна бути більше, ніж певним, що теперішня молодь шукатиме щораз конкретніших контактів з Україною — чи при допомозі читання радянських публікацій (що може виявитися небезпечним), чи безпосередніх власних спостережень на Україні (що є ефектовніше та, мабуть, менше небезпечне). Після розмов або під час дискусій з народженими на Заході українськими студентами, які побували на підрадянській Україні як туристи, можна спостерегти, що ці студенти повернулися з посиленням та сконкретизованим патріотизмом і з сильнішою опозицією до російсько-більшовицького режиму.

З української точки бачення в цих трьох чинниках є корисні та шкідливі елементи. Збагачувати себе досягненнями західної культури є явище позитивне; але ідопоклонство супроти Заходу та цілковиту асиміляцію треба за всіх умов гостро поборювати. Плекати українські побутові та культурні традиції також явище позитивне, але йти на крайність і замикати себе в національному гетто є більше, ніж шкідливе. Втримувати надалі скитальську чи емігрантську ментальність є втрачанням національної енергії. Константуємо, що молодь прагне до безпосереднього контакту з Україною, тому до таких контактів — студійних чи туристичних — треба її відповідно підготувати.

Три крайності, — асиміляцію, гетто і радянське фільтрування, — які в цьому контексті могли б загрожувати наростаючому поколінню української діяспори, можна подолати при умові, що ми зуміємо правильно проаналізувати ситуацію, знайти в ній своє місце і черпати корисне з усіх трьох чинників.

Роман СЕРБИН (Париж)

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Деякі зауваги до однієї рецензії

В серпневому числі журналу «Сучасність» появилася рецензія д-ра Олекси Горбача на мою працю п. н. «Історія українського раннього друкарства — 1491-1600». Рецензент в основному аналізує працю з філологічного, а не з історичного і бібліологічного аспекту. Саме тому бажано подати декілька зауваг та доповнень до критики шановного рецензента. В першу чергу треба підкреслити, що основним завданням автора книжки було проаналізувати історичний розвиток українського друкарства, а не досліджувати мову українських та білоруських першодруків. При розмежуванні українських і білоруських ранніх друків мовний критерій був допоміжним, а не основним, як це пише рецензент.

На основі рецензії О. Горбача може в читача, який не мав можливості познайомитися з цією англійською працею, витворитися враження, що автор «скривдив білорусів» і зарахував Скорину та Тяпінського і їхні друки до історії українського друкарства і культури. Насправді автор виразно зазначив в заголовку другого розділу, що йдеться про українське та білоруське друкарство XVI століття. На 38 стор. читаємо:

„Althou Skoryna's printing pertained more to the territory of Beloruthenia, nevertheless it had a greate influence on the development of Ukrainian typographical art. Skoryna's Bible became very popular in the Ukraine, and his excellent printing technique strongly influenced further development of Cyrillic typography“.

Думаємо, що коментарі зайві і наші білоруські приятелі не будуть «ображені».

Рецензент радить подавати «білоруське звучання» деяких прізвищ та назв, як от Skaryna, Zabludav тощо. Автор притримувався оригіналу друку, і так на титульній

сторінці «Біблії руської» подано прізвище Скорини як «Скорина», а не «Скарина» (стор. 34). Звичайно в другому виданні цієї праці можна буде подати теперішню білоруську транскрипцію.

В дальшому рецензент пише, що «автор повторив за своїми попередниками (З. Кузелею, В. Січинським, І. Огієнком) ширше по-філологічному не обґрунтований погляд на українські особливості друків Ш. Фіюля (24), С. Будного (43) й Б. Цяпінського (44)». Одночасно рецензент стверджує, що «фахових дослідів над мовою цих першодруків, на жаль, ще нема». Отже рецензент «а пріорі» відкидає висновки автора та інших дослідників про українські мовні елементи в даних ранніх друках і не наводить жадних речевих аргументів. Уважаємо, що метода заперечення без джерельного підтвердження досить непослідовна. Шкода, що сучасні українські мовознавці так мало цікавляться мовою українських ранніх друків.

Тільки мимохідь хочу зазначити, що українців і білорусів упродовж довгих віків єднали тісні культурні і політичні зв'язки. Спільність української та білоруської культур скріплювало ще вживання спільної літературної мови руської, тобто старослов'янської, збагаченої українськими та білоруськими народними мовними елементами. І саме тому автор «Історії українського раннього друкарства» вважає, що в історичній періодизації українського друкарства слід відмітити окремий «українсько-білоруський» період, в якому були друковані книги, призначені для обох народів, хоч вони друкувалися поза межами даних народів (Прага) або на білоруській та українській територіях (Несвіж, Заблудів).

Любомир ВІНАР
(Болдер, Колорадо — США)

ЗМІСТ ЖУРНАЛА «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1963 РІК

ПОЕЗІЯ

- АНДІЄВСЬКА Емма: Найнеобхідніші закони сну; Полудень з традиційних розваг; Стеблина — шинок; Погляд; Гість; Зимове; Відтінок; Колони; Галявина (11).
- БАРКА Василь: Замовляння (7).
- БОЙЧУК Богдан: Вірші для Мехіко (6).
- ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: Вечір; Таємниця; Ранок (3).
- КАЛИТОВСЬКА Марта: Яблунька; Мертвий; Бездомні; Весна; Молитва (5).
- КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор: З уркаганського зошита (2).
- КОСТЕЦЬКИЙ Ігор: З сирових сонетів (8).
- ОЛЕКСАНДРІВ Борис: Пустеля; Пізнання; Коханій; Твоя тінь; Повінь; Місто; Клич весни; Вечір; Доц (12).
- ОРЕСТ Михайло: Як радо цей день...; Жовтень; Річка холодне...; Дивлюсь крізь вікно...; Минає серпень, минає літо... (2).
- РУБЧАК Богдан: Вітряний Ікар; Готичний вечір; Розрив-трава; Питання; Далеч доріг; Ліс; Підліткові; Дон Жуан (8).
- ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Генеза; Хлопець і море; Берег (9).
- ЦАРИННИК Марко: Завжди я боявся...; День і ніч стрічаються...; Самотня лавка...; Як заграє вечір...; Як ринь ота... (4); Забуття; Я любив тебе в сумних вулицях (10).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- МАЧАДО Мануель: Кастілья (10), перекл. І. Качуровського.
- Пісня про мого Сіда (уривки, 10), перекл. І. Качуровського.
- ФРОСТ Роберт: Знайомство з ніччю; Затримавшись під лісом у сніжну ніч; Дерево, що впало через дорогу (4), перекл. О. Тарнавського.
- ХІМЕНЕС Хуан Рамон: Розум; Береги; Зоріння; Світанок за мурами; Як легіт, ти говориш... (3), переклад В. Бургардта.

ПРОЗА

- АНДІЄВСЬКА Емма: З книги «Казки» (4).
- ДОВЖЕНКО Олександр: Китайський святий (9).
- ДОМАЗАР Сергій: Замок над Водаем (11, 12).
- ІЗАРСЬКИЙ Олекса: Ранок (7, 8, 9).
- КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор: Імператриці (3).
- КОСТЕЦЬКИЙ Ігор: День святого (5, 6); Історія ченця Гайнріха (10).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА І ДРАМАТУРГІЯ

Десять старокитайських анекдотів (8), перекл. Л. Голубничої.
 ЕСПІНОСА Тереса: Солдат, кіт, книга (6), перекл. І. Качуровського.
 СОЛЖЕНІЦІН Александр: Один день Івана Денисовича (1, 2).
 ШЕКСПІР Вільям: Гамлет (уривки, 12), перекл. І. Костецького.

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ, КРИТИКА, МИСТЕЦТВО, КУЛЬТУРА

БАРКА Василь: Експресіоністична проза Ігоря Костецького (5).
 БОГОЛЮБ Петро: Життя і творчість Рабіндраната Тагора (10).
 БОЙЧУК Богдан: Мистецтво, що інформує (1).
 ГОЛУБЕНКО Петро: Хвильовий і Шпенглер (5).
 ГОРБАЧ Анна-Галія: Українська література в післявоєнних німецьких перекладах (1).
 ГОРБАЧ Олекса: На V Міжнароднім конгресі славистів у Софії (12).
 ЖУК Андрій: З останніх літ життя і творчости Івана Франка (2).
 ІЗАРСЬКИЙ Олекса: Із старої книги про Нарбута (10).
 КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: Поезія політичної кон'юнктури (2); Чи передруковувати радянських авторів? (6); Про Михайла Ореста (10).
 КРАВЦІВ Богдан: Українсько-польські взаємини і сучасне радянське літературознавство (4); Видавництво «На горі» і його творці (7).
 КРАВЧЕНЮК Осип: Шевченкіяна німецькою мовою (3).
 МИХАЙЛОВСЬКИЙ Ігор: Михайло Гордієвський (4).
 МІЯКОВСЬКИЙ Володимир: Книга про Кирило-Методіївське Братство (3).
 ОДАРЧЕНКО Петро: Леся Українка в радянській літературній критиці (4); Творчість Лесі Українки в оцінці Івана Франка (8).
 ПОПІЛЬ Надія: Головніші дати з життя Михайла Коцюбинського (5).
 РАЙС Емануїл: Поезія Емми Андієвської (2); Про людську вартість мистецтва (7).
 РАХМАННИЙ Роман: Рецензент і мистці в муцдирах (10).
 ГУБЧАК Богдан: Уваги до засобів народної поезії (3, 4).
 СОЛОВІЙ Юрій: Під крило нової долі (3); Чи дійсно «на безриб'ї і рак риба»? (8).
 ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Роберт Фрост — поет популярний і великий (4).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА

АНТОНОВИЧ Марко: Чи денаціоналізація справді необхідна? (6).
 ВІНАР Любомир: Князь Дмитро Вишневецький (10, 11, 12).
 ВРЕЩОНА Євген: Советологія і советологи (12).
 ГОЛУБНИЧИЙ Всеволод: Дискусія для дискусії, або чи можна «вискочити з себе» (8).
 ГРИНЬОХ о. Іван: Епілог чи пролог у зустрічі двох епох (1); Ісповідник (3); Слово Христової благовісти і благодаті (5).
 ДОРОШЕНКО Володимир: Життя і діяльність М. П. Драгоманова (1).
 ЖУК Андрій: Михайло Русов і його батьки (6, 9, 10).
 КОЗЛОВСЬКИЙ Стефан В.: Польща та її сусіди (7).

- КРАВЧЕНЮК Осип: Ще про «українське питання в Англії 50 років тому» (9).
- ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван: Україна в еволюції радянської системи (1).
- ЛУЦЬКИЙ Юрій: Ще до проблеми двох батьківщин (3).
- МИТРОВИЧ Кирило: «Мир на землі» (7).
- ПРОКОП Мирослав: Ще одна американська пропозиція порозуміння з СРСР (9); Спостереження з Нью-Йорку (10).
- ПРОЦЮК Стефан Ю.: Про деяку еволюцію єврейсько-російських і єврейсько-українських стосунків (11).
- РАХМАННИЙ Роман: Монолог на горі «Мавнт Роял» (2); Українська міжнародна політика з позиції власної сили (9).
- СТАХІВ Володимир П.: Замість виборів — «одностайне голосування» (3); Чи справді «Україна на міжнародній арені»? (4); Криза «ідеологічної надбудови», що її подолати не можна (8); Чи знову «на повну силу зазвучав» голос УРСР? (10).
- ЧЕРНОВ Павло: Що читають у нас на Україні? (11).

СПОГАДИ

- ЖУК Андрій: На відкритті пам'ятника І. Котляревському (12).
- ОНАЦЬКИЙ Євген: По похилій площі (2, 4, 5, 6, 7, 8).

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

- РЕБЕТ Дарія: Те, що зустрічалось по дорозі (7).
- РУДНИЦЬКИЙ Ярослав: В країні Франца Йосифа II (9).

ПУБЛІКАЦІЇ

- Довкрути СС Стрільцької дивізії Галичина (10).

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

- THE ANNALS of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the US, Vol. VIII, IX; No 25-26, 27-28. — Чернов Павло (1).
- BECK Erich: Bukowina — Land zwischen Orient und Okzident. — Горбач А. Г. (9).
- ВІЛЕЦЬКИЙ О. І.: Від давнини до сучасности. — Попіль Надія (3).
- BURKS R. V.: The Dynamics of Communism in Eastern Europe. — Горбань Петро (2).
- WYNAR L. R.: History of early Ukrainian printing 1491-1600. — Горбач Олекса (8).
- ВИНАР Любомир: Андрій Войнаровський. — А. Г. Г-ач (1).
- ГОРБАЧ Анна Г.: Молдавська тематика в творчості Михайла Коцюбинського (8).
- ДОРОШЕНКО Володимир: Горе і радість у Шевченковому житті. — Чуб Дмитро (7).
- ДОРОШЕНКО Володимир: Покажчик літератури про українську пресу (6).
- ЖИЛА Володимир: З історії українознавства й славістики в Канаді — Славутич Яр (3).

- ЗАПИСКИ Наукового товариства ім. Шевченка. Том 169. Збірник на пошану Зенона Кузелі. — Горбач Олекса (4).
- JEDLIŃSKI Witold: Klub Krzywego Koła. — Стахів В. П. (10).
- КОРОЛЕВИЧ Н. і КУЗЬМИЧ Ф.: Слов'янська філологія на Україні (1958-62). — Горбач Олекса (12).
- ЛУЦЬКИЙ Юрій: Легкосиня даль. — А. Г. Г. (12).
- НАЗАРКО о. Ірениї І, ЧСВВ: Київські і галицькі митрополити. — о. Гриньох Іван (1).
- НЕСІТЕРЕНКО О. О.: Розвиток промисловости на Україні, Том I. Ремесло і мануфактура. — Винар Богдан (6).
- КРАВЧЕНКО Уляна: Хризантеми. — Родіон Ст. (5).
- ПАСТЕРНАКОВА Марія: Українська жінка в хореографії. — от (7).
- PROBLEMS of the Peoples of the USSR. Quarterly, No 13-19. — Стахів В. П. (11).
- РАДЗИКЕРИЧ Юліян: Полум'я. — А. Г. Г. (10).
- РУДНИЦЬКА Мілена: Дон Боско. Людина, педагог, святий. — Барка Василь (11).
- SANDS Bedwin: The Ukraine. London 1914. — Рахманний Роман (3).
- СЛАВУТИЧ Яр: Трофеї. — Ромен Левко (11).
- СМОЛІЙ Іван: У зеленому підгір'ї. — Горбач Олекса (9).
- СТРУТИНСЬКА Марія: Помилка доктора Варецького. — А. Г. Г. (12).
- TARAS SEVCENKO 1814-1861. A symposium edited by V. Mijakovskij and G. Y. Shevelov. — Горбач Олекса (5).
- UKRAINISCHE ERZÄHLER, herausgegeben von Karl Runge und Ernst Dornhof. — Горбач А. Г. (8).
- ФЕДЕНКО Панас: Amor patriae. — Горбач А. Г. (2).
- ШЕВЧЕНКО Т. Г.: Кобзар. Фототипія позацензурного примірника видання 1840 року. — Кравців Богдан (9).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- Без коментаря (10).
- брк: Спадщина акад. Олександра І. Білецького (7); «Раз написали — сім раз помилились» (7); 75-річчя проф. Олександра А. Назаревського (7); Славистика в Українській РСР (7); Цікаве дослідження про датування листів Марка Вовчка (7); 70-річчя Олександра Дейча (7); Шевченкові «Українські дівчата» в Києві (7); Ад календас грекас (7); Бокаччо в Ужгородському радіо (7); Померла Марійка Підгірянки (7); Вибліотечні порядки в Києві (8).
- В. П.: Вшанування пам'яті М. Ореста в Нью-Йорку (5); «Кобзар» 1860 року з поправками Шевченка (6).
- В. П. С.: Декада польської книги на Україні (1); Вечір, присвячений М. Орестові (8); «Не беруть до уваги» (11).
- ів: Дві мистецькі виставки в Мюнхені (8).
- КАЙДА Василь: Київський оперний театр у Югославії (9).
- КОШЕЛІВЕЦЬ ІВАН: Потром розпочався (4).
- КРАВЦІВ Богдан: Нове академічне видання творів Т. Шевченка (8).
- К. Ч.: З мистецького життя Нью-Йорку (3, 8).
- Л. Ю. М.: «Амбасадори радянської літератури» в Парижі (5).

- МИТРОВИЧ Кирило: Нове студентське поповнення (12).
 М. П.: «Реабілітація» комуністичної преси (10).
 М. С. С.: З музично-театрального життя Парижу (2); Сучасні напрямки в балетному мистецтві (8).
 О. Д.: «Українська міжнародна політика з позиції власних сил» (7).
 ПОПІЛЬ Надія: Обговорення зміни правопису на Україні (10).
 СЕРБИН Роман: Українське студентство в західних країнах (12).
 С. і. А.: Міжнародний комітет славістів і російська політика (1).
 СІЯК Дарія: Французькі пересилання про Україну (2).
 СТАХІВ В. П.: Чим займається комісія закордонних справ ВР УРСР (11).
 СТЕЛЬМАХІВ Ярослав: Єврейсько-українська дискусія в Нью-Йорку (2).
 ШАНКОВСЬКИЙ ЛЕВ: «Ситуація на Україні і на еміграції» (2).
 ШВАРЦ Йосиф: Єврейська рецензія (6).
 (—): Повесть Солженіцина і абстрактне малярство (1).

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- ВИНАР Любомир (6, 12); ГУЗАР Володимир (3); ДОБРЯНСЬКИЙ Михайло (10); ЖИЗНОМИРЧУК В. С. (10); КАЧУР о. д-р П. (5); МИХАЙЛОВИЧ Роман (11); МОГИЛЬНИЦЬКИЙ Роман (6); ОНАЦЬКИЙ Євген (7); ОСІНЧУК Михайло (11).

ПОСМЕРТНІ ЗГАДКИ

- ГОНЧАРЕНКО Іван (10); ДОРОШЕНКО Володимир (9); ОРЕСТ Михайло (4); ЧАРНЕЦЬКИЙ Антін (4).

Вийшла з друку нова книга в-ва «Пролог»:

Юрій ЛУЦЬКИЙ

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

Ваплітянський збірник

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Тичини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Бажана, М. Куліша, А. Любченка. Значна частина матеріалів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

З М І С Т

Борис Олександрів. Нові поезії .	3
Сергій Домазар. Замок над Водаєм	9
Вільям Шекспір. Гамлет	53
Євген Врецьона. Советологія і советологи .	64
Олекса Горбач. На V Міжнароднім конгресі славістів у Софії	69
Андрій Жук. На відкритті пам'ятника І. Котляревському .	84
Любомир Винар. Князь Дмитро Вишневецький .	95
Критика і бібліографія. Бібліографія славістики в УРСР та україністики за кордоном (Ол. Горбач) — Збірник джерел до історії Вапліте (А. Г. Горбач) — Мінорні нариси про чутливі серця (А. Г. Г.) .	111
Огляди, нотатки. Нове студентське поповнення (Кирило Митрович) — Українське студентство в західніх країнах (Роман Сербин)	118
Листи до редакції. Декілька зауваг до однієї рецензії (Любомир Винар)	122
Зміст журналу «Сучасність» за 1963 рік	123

Адреси наших представників

Австралія: Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	швд.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентина	20,-	200,-	пес.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	м.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швейцарія	2,60	28,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилось 11 (73) число

DIGEST OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за листопад 1963

Марксизм — Комуністична партія
України — Економіка — Сільське
господарство — Промисловість
— Міста — Національна політика
— Школи — Мистецтво — Релігія
— Мова — Преса і публікації —
Військові справи — Зв'язки з за-
кордоном — Короткі вісті.

Ціна: одно число 1.50 дол.; річна
передплата (12 чисел) — 15 дол.,
два роки — 25 дол., три роки —
30 дол.

АДРЕСА: „PROLOG“

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

Приймається передплата на 1964 рік на журнал

« С У Ч А С Н І С Т Ь »

Досі взяли участь у журналі такі автори:

Емма Андіївська, Дмитро Андіївський, Марко Антонович, Василь Барка, Володимир Безушко, Лев Білас, Ярослав Білінський, Володимир Біляїв, Марта Богачевська, Петро Боголюб, Богдан Бойчук, Вольфрам Бурггардт, Богдан Винар, Любомир Винар, Аристид Вирста, Віра Вовк, Ольга Войценко, Євген Врецьона, Богдан Галайчук, Яків Гніздовський, Петро Голубенко, Лідія Голубнича, Всеволод Голубничий, Іван Гончаренко, Петро Горбань, Анна-Галя Горбач, Олекса Горбач, Святослав Гординський, о. Іван Гриньох, Володимир Гузар, Євген Гловінський, Лідія Далека, Осип Данко, Михайло Добрянський, Сергій Домазар, Володимир Дорошенко, В. С. Жизномирчук, Андрій Жук, Олекса Ізарський, Володимир Кайда, Марта Калитовська, о. П. Качур, Ігор Качуровський, Б. Кивелюк, Патриція Килина, С. Кіндзерявий-Пастухів, Роман Кобринський, Стефан В. Козловський, Ігор Костецький, Григорій Костюк, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Осип Кравченко, Володимир Кубійович, Олександр Кульчицький, Микола Лебедь, Іван Лисяк-Рудницький, Йозеф Ліхтен, Юрій Луцький, Галя Мазуренко, Іван Майстренко, Зигмунт Маркевич, Василь Маркусь, Василь Микитчук, Кирило Митрович, Роман Михайлович, Ігор Михайловський, Володимир Міяковський, Роман Могильницький, Петро Одарченко, Борис Олександрів, Євген Онацький, Михайло Орест, Богдан Осадчук, Михайло Осінчук, Софія Парфанович, Ярослав З. Пеленський, Надія Попіль, Мирослав Прокоп, Степан Процюк, Емануїл Райс, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Ст. Родіон, Левко Ромен, Богдан Рубчак, Ярослав Рудницький, Улас Самчук, Олександр Семененко, Іван Сеньків, Роман Сербин, Дарія Сіяк, Мирослав Скала-Стариський, Яр Славутич, Дмитро Соловей, Юрій Соловій, Орест Старчук, Володимир П. Стахів, Богдан Стельмахів, Марія Струтинська, Олександра Сулима, Остап Тарнавський, Юрій Тарнавський, М. Федорів, Олександр Филипівич, Ганс Фіндайзен, Марко Царинник, Василь Чапленко, Павло Чернов, Дмитро Чуб, Валентина Шалі, Лев Шанковський, Йосиф Шварц та інші.

Умови передплати й адреси представництв див. на попередній сторінці обкладинки.